

# ERDÉLYI MÚZEUM

XIX. kötet.

1902.

V. füzet.

## Újabb adalékok Dacia felíratánához.

(I közlemény.)

Dacia felíratánához két évtized óta folytatott kutatásaim rendén már több ízben volt szerencsém gyűjtéseim eredményéből újabb adalékokat szolgáltatni. A legtekintélyesebb adatkészletet 1888-ban szolgáltattam be az Erdélyi Múzeum-Egyletnek<sup>1</sup>, összefoglalva akkor különösen Téglás István társaságában Dacia észak-keleti és középső területein végzett útazásaink eredményét. Ezt a közleményemet, mely 20 lelőhelyről 49 új felíratot, 19 lelőhelyről 58 téglabélyeget, 6 lelőhelyről 11 lámpabélyeget, 4 lelőhelyről 6 bélyegzőt, 3 lelőhelyről 3 kézjegyet, 1 terra sigillata bélyeget, 2 bronz monogrammot, 1 N.-Enyed feldúlatásánál elvesztetett s utóbb ismét napfényre került katonai elboesátólevél töredékeket tartalmazza, figyelmükre méltatták a külföldi tudósok is. Ennek jeléül a bécsi „Archaeologisch epigraphische Mittheilungen“ szerkesztői: Benndorf Ottó és Bormann E. tanárok, valamint dr. Domasewsky Alfréd összekötetésbe léptek velem s buzdításukra a főbb eredményeket<sup>2</sup> ott is összefoglalám s a Corpus Inscriptionum Latinarum Daciat tartalmazó III. kötetének pótfüzete számára még egy közleményt írtam.<sup>3</sup> Ezek alapján dr. Domasewsky Alfréd szakszerkesztő az Erdélyi Múzeumnak technikailag kevésbé sikerült publicatióját is sűrűn idézgeti.

Az Erdélyi Múzeum 1889. évfolyamába (VI. kötet,) „Újabb felíratok az erdélyi aranyvidékről“ czímmel a Verespatakon fölfe-

<sup>1</sup> Téglás Gábor: *Adalékok Dacia felíratánához*. Erdélyi Múzeum-Egylet bölcselet-, nyelv- és természettudományi szakosztályának kiadványai. V. kötet. 1888. 1—57 lap. Különlenyomatban is megjelent Kolozsvárt.

<sup>2</sup> Neue Inschriften aus Dacien. *Archaeologisch epig. Mittheil.* 1890. 192—199 lapjain 26 felírat és 22 bélyeg.

<sup>3</sup> Gabriel Téglás: *Neue Inschriften aus Dacien*. *Archeologisch epigraphische Mittheilungen* aus Oesterreich. Jahrgang 1898. 251—256 lapjain 15 felírat, 19 bélyeg, 2 monogramm, 3 lámpabélyeg.

dezett újabb feliratokat mutattam be. Majd *Király* Pál társaságában „*Újabb adalékok Dacia felíratánához*“ czímmel folytattuk főleg a várhelyi (*Sarmizegetusa*) ásatások eredményeinek közzétételét jól sikerült táblamellékletünkön 18 érdekes márvány- emlék szemléletét nyújtva az érdeklődőknek. Az 1890-ik évfolyamban (VII. kötet.) 388—400 lapjain ismét 15 új feliratot, 2 téglabélyeget, 2 lámpa és 1 edénybélyeget mutattam be. (*Újabb adalékok Dacia felíratánához.*)

Azóta nagyobb ásatást csakis az amphitheatrum területén foganatosítánk *Sarmizegetusában*; de a hunyadmegyei többi castrumokat is vizsgálgatva, itt, valamint a szebeni Bruckenthal-múzeumban, a délmagyarországi történelmi és régészeti társulat múzeumában s az ország legkülönbözőbb vidékein, fel Szabolesz megye fővárosáig, sőt Kassáig s le Orsova—Belgrádig kiterjesztett kutatásaimban több figyelemreméltó adalékot sikerült összegyűjtenem. Így különösen a balázsfalvi gör. kath. érseki főgymnasiumnak s a biharmegyei történelmi és régészeti társulat csinos új múzeumában egész sorozatát találám daciai téglabélyegeinknek. Minthogy ezek irodalmilag is kevésbé ismeretesek s amúgy sem hozzáférhetők az érdeklődőknek: azért helyénvalónak látám ezen jegyzeteimet is egy egészbe foglalni, kiegészítve a *Romer Floris* boldogult tudósunk 1869. útazása közben szerzett jegyzeteivel is a műemlékek országos bizottságánál *Budapest*en őrzött jegyzőkönyveiből. Tanügyi kiküldetésem közben is állandó érdeklődéssel viseltetem disciplinánk iránt s a brassai görög-keleti főgymnasium most szervezett régiségtárából, valamint a szászvárosi ev. ref. *Kuun*-kollegiumtól épen ilyen alkalmakkor sikerült pár új adalékot följegyezmem.

S habár ezen felíratokból néhány már napvilágot is látott, mégis hasznos szolgálatot vélek teljesíteni Dacia kutatóinak azzal, hogy a csak szűk körben ismeretes s könyvtárainkban sem igen kínálkozó közléseket is felölelve, megkönnyítem az utóbbi évtized felíratkészletének használatát és ismeretét. Fájdalom, most sem adhatom az érdekes bélyegtypusokat fényképekben, mint *Bosn'a Hercegovina* kormányának bőkezűségéből a serajevoi múzeum<sup>1</sup> gyako-

<sup>1</sup> *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina.* Herausgegeben von Bosnisch-Hercegovinischen Landes-museum in *Sarajevo.* Redigert von dr. Moritz Hornes I—VIII. Bd.

rolhatja s épen ezért igyekszem az eltéréseket legalább hű másolatokban bemutatni.

A figyelmes olvasónak rögtön fel fog tűnni: hogy az utóbbi évek nem valának oly gyümölcsözők felírat dolgában, mint 1880—1890, mikor meglepő sikerű várhelyi ásatásainkat végezhattük. De ez a különbség csak látszólagos, mert hisz épen ezen esztendőkhöz több vidéki új múzeum keletkezett, melyek szintén derekasan osztoznak a gyűjtés és publicálás feladatában. Éppen erre való tekintettel nem is ölelem fel *Apulum* újabb bélyegsorozatát, melylyel dr. Cserni Béla<sup>1</sup> buzgalma gazdagítá Alsófehérmegye monographiájának imént megjelent archaeologiai kötetét. Hasonló elbánásban részesítem a Hunyadmegye földjén fölmerült legtöbb felíratot is, melyek a megye monographiájának első kötetében látnak épen mostanában napvilágot.

Lássuk már most az általam kiválasztott újabb daciai felírátokat, téglabélyegeket és lámpabélyegeket.

## A) Feliratok.

### I. Várhely *Sarmizegetusa*.

*Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacia Sarmizegetusa* (Tribu Paperia. Corpus Inscriptiorum Latinarum III. kötete 328 és 1016 lapjain XXVI. A Supplementum 1907 lapján XXXI alatt).

Az 1820—92-ben a hunyadmegyei történelmi régészeti társulat megbízásából kiásatott várhelyi amphitheatrum monographiájával még adós vagyok. Sokféle elfoglaltságom késlelteti a munkát. Felírátokba nem volt gazdag az ásatás s csak ezeket szolgáltatta:

1. Egy hatalmas márványkő pad gyönyörű betűkkel bevésve. A réteges márványanyag a kifejtésnél, fájdalom, épen a felíraton repedt ketté.

~~A~~X/G = Aug(ustalis coloniae)

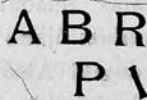
<sup>1</sup> *Alsófehérvármegye története a római korban*. Irta: dr. Cserni Béla. Különlennyomat Alsófehérvármegye monographiájából. Nagy-Enyed, 1901.

## 2. Egy márvány töredéken



M C

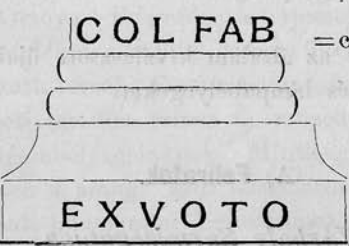
3. Az amphitheatrum romjaiból kiásott márványtábla töredék. Szélessége 0·16 m., magassága 0·12, vastagsága 0·03. Betűi szépen ki vannak vésve s 0·42 m. magasak.



A B R  
P I \*

= (collegium)[f]abr(um)

4. Ugyanesak az amphitheatrumból egy márványoltár töredék alsó felén



C O L F A B

= col(legium) Fab(um)

EX VOTO

5. Egy márványtöredéken ezen sajátos betűket szabad kézzel kivésve



U L T I X

## 6. Egy kisebb márványtöredéken

PRO SAL

ANIAI . .

AVGPRP

. . . . RVM

= Aug(usti) pr(o) praetore  
(trium Dacia)rum.

7. Idevesszük a Szászvárosra került és a városháza előtt állott kőülöszék monogrammját is: C.

8. Bukovai márványból, magassága 0·56, szélessége 0·25 m. homlokzata palmettákkal díszítve:

\* Az eredetin az I betű alsó fele le van törve.

DEO	Deo
MALAG	Malag
BELI	beli
T · FL · APER	T(itus) Fl(avius) Aper
SCRIB. COL	scrib(a) col(oniae) Sarmizegetusae
EX VOTO	ex voto.

Dévai múzeumunkban még egy Liber pater és Libera maternek szentelt táblát birunk tőle (C. I. LIII Supplementum 7917.)

Ugyanezen T. Fl. Aper scriba állította azt a sirkövet is, mely most a rómainak hirdetett középkori eredetű dëmsusi templom egyik oszloptalapzatául szolgál. (Corp. Inscript. Latin. III. 1512.) A lugosi gör. cath. pöspöki múzeumban is egy újabb eredetű oltárkő őrzi nevét: I. O. M (C. I. LIII. Supplementum 7914 sz.)

9. A DIIS PATRIIS kezdetű felíratával nagy hirre jutott syr templom közeléből. Bukovai márvány-oltár töredék:

(Ju) NON (i)

(Fo) RTVN (ae) közölte volt töredékesen 1890.

10. 1896-ban az útkaparónál láttam ezt a bukovai márvány oltár-töredéket:

NVMIN  
CLAE  
AELN  
MACI  
O  
C

A 4. sortól magi(ster) (c)o(llegii fabrum).

11. Várhelyről márvány táblatöredék a szászvárosi ev. ref. Kuun-collegium birtokában. Szép kivésett betűi ezek:

MIN

12. Márványtábla töredék Várhelyről. Anyaga bukovai márvány. A dévai múzeumba szállítottam:



= ann(os).

13. Márvány sírattöredék alsó fele. Ugyanott.



m(iles) leg(eonis XII geminae)  
(i)ussit.

14. Oltártöredék bukovai márványból:



15. Márványtöredék szépen kivésott betűkkel:



16. Bukovai márványból 0·31 magas, 0·12 m. széles oltár-  
töredék, az előbbivel együtt múzeumunkban:

FOR	}	For(tunae
AES		Aes(culapio et)
H		H(ygiae)

17. Még egy kisebb márványtöredék, 0·15 m. magas 0·05 m.  
széles:



18. Bukovai mázvány oltártöredék:

PRO SAL  
AN VAL  
AVG P  
C

pro sal(ute)

Aug(usti) p(ro praetore)

19. Bukovinai márványtöredék:

G  
AT

20. Bukovai márványból 1·12 széles, 0·16 m. vastag. Szép betűkkel.

Várhely tőszomszédságában *Bra:ován*, Zejku Zejkony földmivesnél találtam. Dévára szállítottam.

IN MEMORIAM  
TII SECVNDI  
IIFABR\*

In memoriam . . . . tii Secundi(ni) (eo)l. fabr(um). Csak egyetlen párját ismerjük még szintén Sarmizegetusából. C. I. L. III. 1507. in m[em]oriam [Aur[elii] ?] Laurentia[ni] ex collegio (fab)rum..

21. Csiszolt márványtábla-töredék a brassói gör. kell. főgymnasium történelmi szertárában 1901. május 18-án. Hosszúsága 0·6 m. szélessége 0·4 vastagsága 6·3, súlya 35 kgr. Anyaga a Sarmizegetusa (Várhely) közelében művelt bukovai márvány-bánya legjobbfélesege. Betűi gondosak. Egy atya által készítettett síremlék.

INVI  
TE MEMORIA SEXTV  
ETPATER

\* Eredetiben a harmadik sor 1-ső I-je meg van csonkítva.

22. Oltártöredék ugyanesak bukovai márványból a brassói görög-keleti főgymnasium történelmi tárában bukovai márványból *Sarmizegetusából*:



AESCVI  
ETH \*

Aescul(api)  
et H(ygiae).

23. A Várhelyről dévai múzeumunkba gyűjtött apróbb töredékek revisiojánál egy újabb Aesculap oltár kezdő betűire akadtam. Anyaga bukovai márvány.

A E S C I  
S

\* Eredetiben a H betű alsó fele törve.

TÉGLÁS GÁBOR.



## II. Rákóczy György szász-fenesi csatája,

megsebesülésének és halálának körülményei.

(Második és befejező közlemény.)

### 3. A terep s a két hadseregnek elhelyezkedése.

A Kolozsvártól nyugati irányban Gyalu felé vezető út mentében, a monostori magaslatok elhagyásával egy körülbelül 10 kilométer hosszú s  $1\frac{1}{2}$ —2 kilométer széles s csaknem mindegyütt sík felületű völgy tárul az utas elé. Az egész völgyet az útvonal közepén szeli át; mindkét szélén pedig az utvonallal párhuzamosan egy-egy középmagaságú hegyláncolat húzódik. A völgynek hosszúsági végpontjait keletről a monostori magaslatok, nyugatról az u. n. Várhegység képezik. Középső részén, Monostortól és Gyalutól csaknem egyenlő távolságra az útvonal hosszában Szász-Fenes község terül el. Ettől délnyugati irányban egy a völgybe kissé benyúló hegy keleti tövében Szász-Lóna. Lónától északnyugati irányban Gyalu emelkedik a völgyet nyugati irányban bezáró Várhegy közelében. A völgy északi szélén áthúzódó hegylánc közvetlen közelében a Kis-Szamos sietteti sekélyes vizesítéshez hasonló folyását s nagyobb kanyarodást a hegylánc tövétől a síkság felé csak egy helyen: Szász-Fenes alatt tesz. Megemlíthetünk továbbá a terepen egy, mostani állapotában ugyan jelentéktelennek látszó, de az ütközet alkalmával méltán történeti nevezetességüvé vált kiesiny csatornaszerű patakocskát, mely Szász-Lóna felől előbb délkeleti, majd keleti irányt tartva, Szász-Fenes alatt a Szamosba szakad s mely a fenesiek állítása szerint a déli hegylánczotról lejövő vizeséseknek a Szamosba vezetésére szolgált, melyről azonban a vízfolyást — a mellette levő szántóföldek gyakori öntözgetése miatt — egy a lónai úthoz közelebb eső s azzal párhuzamosan haladó újabb csatornába vezették s mai kinézésében már csak egy kiszáradt mély és széles árokhoz hasonló.

Az ekként körvonalozott terep keleti részében, Szász-Fenes közvetlen közelében, kelet-nyugati arezvonallal, a következő csatarendbe állította hadseregét a török vezér:<sup>1</sup>

A gyalogságot két szárnyra osztotta, a mi máskor nagyon ritka eset volt a török hadviselési rendszer mellett. Ez alkalommal a helyi viszonyok teszik azt indokolttá. A bal szárnyat ugyanis a déli hegyláncz tövébe állítá, hogy ott felvonúlva, Szász-Lóna megkerülésével, az ellenséget hátúlról való támadással szorítsa Szász-Fenes felé; a jobb szárnyat pedig Szász-Fenes északi oldalába, a Kis-Szamos mellé, hogy a bal szárny által Fenes felé szorítandó ellenfelet oldalról is támadhassa. A lovasságot, melyet alig volt képes a völgy befogadni, annak közepén két részre, illetve két oszlopba osztotta. Egyik részt, élén Husszain pasával, az ellenséggel szembe előre küldötte; másikat, mintegy tartalék gyanánt, hátrább, saját vezérlete alá rendelte. Maga a vezér saját testőrségi csapatával, a bihar-, kraszna- és közép-szoldnokbeli magyar csapatokkal közepén maradt, hogy részint a lovassággal, részint a gyalogság mindkét szárnyával érintkezessék. A podgyász-szállító és élelmező csapatokat a tábor, illetve a völgy Monostor felé eső leghátsó részében helyezte el.

Rákóczy számra nézve jóval kisebb, mintegy 6 ezer főre rugó seregét nyugat-keleti arezvonallal, a törökkel átellenben, a Gyalu és Szász-Lóna közötti térségen, több csoportban, következőleg rendezte: A török jobb szárnyal átellenes bal szárnyra, a Kis-Szamos mellé, 10 zászlóaljából álló veterán magyar harcosait állítá, Kovács Gergely kipróbált vitézségű kapitánya vezérlete alatt. Ezekből jobbra, külön csoportban, a esíki és gyergyai székelyeket. A jobb szárny homlok-vonalába a márosi és udvarhelyszéki székelyeket. A két szárny közé, egy dombra, a tűzérseget 8 ágyúval. Ezek egyik oldalára zsoldos lovasait, másikkra a esürüllyei oláh pap legénységét. A gyalogságot, ellentétben a török csatarendjével, a két szárny közé, a völgy középső részére helyezé. Segédesapatokként a két szárny és a gyalogság után egyfelől a váradi második segélyesapatot, másfelől az erdélyi megyei- és szász nemességet rendelé. Maga ónodi test-

<sup>1</sup> A csatarend elhelyezés s a csata lefolyásának körülményeit részletesen leírja Kraus „Siebenbürgische Chronik“ és Bethlen János idézett művében.

őrségével a gyalogság és a segédesapatok közt foglalt helyet. Végül, hogy a török előtt haderejének a valódinál nagyobb létszámát mutassa, a segédesapatok után az élelmezőket és málhásokat is csatarendbe állította.

#### 4. A csata lefolyása.

Május 22-ikén, szombaton, volt a döntő ütközet nagy napja. Kora reggel dobpergések és trombita-harsonák között adta meg mindkét fél a harezi jelt. Az első támadást Husszain pasa intézte, midőn az ellenfelek közt levő s a terep leírása alkalmával említett patakon lovasaival áttörni igyekezett. A támadást azonban Kovács Gergely vitézei, a esiki és gyergyai székelyekkel együtt, mihamar meghíusították. Erre a völgy közepén levő harezosok, „Jézus“ és „Allah“ kiáltások között, kölesönösen előre nyomultak, de a közöttük levő patak miatt kéztusára nem kelhettek. E gátló körülmény miatt a török lovasság egy része Lóna alá kerülve, Rákóczy jobb szárnyának azt a hátúlsó részét, melyben a csürüllyei oláh pap legényei s a fejedelem zsoldos lovasai voltak, hátúlról bekerítette. Ezt látva a hátterben levő málhások és élelmezők, azonnal futásnak indultak Kapus felé s futásuk csak növelte a török harezi ösztönét. A csürüllyei pap, oláhjaival együtt, csakhamar elveszett s már a homlok-vonalban levő székelység is nehezen tartotta magát. De midőn Rákóczy a koplyások és megyebeliek közül két csapatot küldött segítségökre, a török bal szárnyát már már visszaszorították. Most azonban a török is újabb erősítést adott e szárnyának s a székelyek, a túlnyomó erővel szemben meg nem állhatván, futásnak indultak a Lóna-patak völgyén a hegyek felé. Rákóczy, a mint ezt észrevette, gyorsan előre vágta lovával, hogy a futamodó székelyeket visszatartóztassa. E törekvés azonban mihamar végzetessé vált a fejedelemre, mert rohama közben egy török lovas csapat közé került. Rákóczy tőle kitelhető hősi elszántsággal igyekezett, hogy a törökök közül önmagát kivágja, sőt nehányat közülök el is ejtett, de menekvés közben, a Lóna-patakon való átugratása alkalmával, sisakja leesett s fedetlen maradt fején s teste egyéb részén négy súlyos sebet kapott. Épen a megsebesülés pillanataiban érkezett segítségére ónodi testőrsége, kik aztán nagy nehezen s kemény tusák közben kiszabadították urukat az ellenség öldöklő csapásai alól. Látva környezetét, hogy

sebei veszélyesek, sőt, hogy már szédülni kezd, kivették a csata színhelyéről s szekérre helyezve, megindultak vele, kívánságához képest, a Körös völgyén Várad felé. Ezalatt a székelység elfutott s a sereg jobb szárnya teljesen megsemmisült.

Rákóczy megsebesülésével, serege jobb szárnyának szétszórásával, a csata sorsa tulajdonképp el volt döntve, mert a mi ezután történt, az már nem annyira harez, mint inkább a túlnyomó erő öldöklése volt. A török ugyanis Rákóczy jobb szárnyának megsemmisítése után összes haderejét s ezek között Boldvai Márton három megyebeli magyar csapatát is, Rákóczynak középen levő gyalogsága s bal szárnya ellen fordítva, őket három oldalról bekerítik s a Kis-Szamos és a mellette levő meredek hegyoldalba szorítják. Kovács Gergely, övéi nagy részével együtt, elveszett. A váradiak közül is csak kevesen menekülhettek el, a meredek hegyeken át, Szueság, M.-Nádas és M.-Gorbó felé. A gyalogságot csaknem egy lábíg eltiporta a nagyszámú török lovasság. Mintegy háromezeren vesztek el s letek, levágott fejüktől megfósztottan, sírágukat ama 3 domb alatt, mely a Gyaluba vezető országút jobb oldalán, Lónától északnyugati irányban emelkedik az átellenes hegyláncz tövében. A fejedelem sátora, 8 ágúja, lövő szerei s hadi jelvényei mind török kézre kerültek.

Ily gyászos véget ért Rákóczira és hadseregére nézve az erők egyenlőtlensége mellett vívott döntő ütközet!

Hogy azonban a török vezérnek sejtelve sem volt Rákóczy megsebesüléséről és Váradra szállításáról, bizonyítja az, hogy semmi intézkedést nem tett elfogatására, sőt serege megfutamadott részét sem üldözte tovább Gyalunál.

A kivívott győzelem után ugyanis a törökök, rendes szokásuk szerint, zsákmányoláshoz és halottaik eltemetéséhez s ezekkel kapcsolatban az elesett keresztyén fejeknek összeszedéséhez és nyúztatásához fogtak.

Maga a vezér többrendbeli levelet ír a kolozsvári bírákhoz s parancsolja, hogy élelmi szereket, a foglyok megkötözésére köteleket, a keresztyén fejek nyúzására késeket, az ágúkj szállítására igavonó jószágokat küldjenek azonnal táborába.<sup>1</sup> Majd azon kijelentéssel, hogy

<sup>1</sup> Török-magyarkori emlékek. V. 464—69. 1.

mivel a kolozsváriak Rákóczyval tartottak s az ő követeit annak kiszolgáltatták: a városra 60 ezer tallér sereget ró; két bíróját s nyolcz tanácsosát vasra vereti. Így seregzolta Kolozsvárt és környékét mindaddig, míg a csata színhelyéről, az ottani „dögleletes levegő miatt“, el nem vonúlt táborával Bonezhidához. Itt a Szebenből kirendelt Baresayval egyesülve, megkezdették Erdély rendszeres hódoltatását.

Ezalatt Rákóczy Váradon feküdt súlyos sebeiben. De azért még mindig nem tartotta ügyét végkép elveszettnek. Istenbe vetett erős hitével bízott életben maradásához s egyszersmind ahhoz, hogy egy újabb küzdelem alkalmával ügyét kedvezőbb irányba terelheti. Ezt bizonyítja az a levele, melyben május 23-án, a megsebesülését követő napon, Élesdről így ír a székelyekhez: „Az seregeknek Istene maga titkos rendelése szerint igazgatván a harcoknak kimenetelit, nem kételkedünk, hogy ez tegnapi ügyünknek nem kedvezésével is ő felsége az maga dicsőségét magasztalta, úgy, hogy annál tettezetesebb legyen jövendő velünk s Kegyelmetekkel való irgalmas jó tette. Kegyelmetek édes hazájához való igaz szeretetének, hozzánk való hűségének tegnap dícsiretes jelét adá, mi is vérünk ontásával s sebeinkkel peesételtük meg Kegyelmetekhez és az szegény ország megmaradásához való szeretetünket, melyet remélnünk *boldogabb successussal rövid nap alatt megmutathatunk*. Isten a sebekből felgyógyítván, nem késünk Kegyelmetek megmaradására gondviselésünket terjeszteni, intvén kegyelmesen Kegyelmeteket: nekünk tartozó kötelességének s hűségének útjáról el ne tántorodjék, mostan szerzett keresztyéni híreket, neveket ellenkező cselekedetekkel be ne árnyékozza“.<sup>1</sup>

Reménye azonban mihamar meghiusúlt. Váradra való megérkezése után ugyanis állapota mind válságosabbra fordúlt. A sebláz mindjobban emésztette életerejét, mígnem június 6—7-re virradó éjjel Munkácsról hozzáérkezett neje és fia jelenlétében kilehelte lelkét. Holttestét rövid egyházi szertartás után előbb Ecsedbe, innen a család ősi fészkebe, Sárospatakra szállították s ott a következő 1661-ik év ápril 24-én örök nyugalomra helyezték.

<sup>1</sup> Szádeczky Lajos: Székely Oklevéltár, VI. 27—8 l.

**5. Rákóczy halálának napja; megsebesülésének színhelye.**

Rákóczy haláláról lévén szó, nem lesz érdektelen reá mutatnunk ama többrendbeli eltérésekre, mik a fejedelem halála napjának meghatározását illetőleg történetíróink és épen a Rákóczyval egykorúak között is észlelhetők.

Ez eltérő dátumok kérdésével foglalkozik Révész Kálmán a Századok 1899-iki évfolyamának IX. ik füzetében (838—42. l.), hol Thornai P. István tiszántúli ref. püspök egykorú följegyzése alapján a május 27., június 6., 7., 8. és 9-iki dátumokat még egygyel: június 5-ikévei szaporítja. Majd, az egyes adatok összevetése után, arra a következtetésre jut, hogy „még ma sem tudhatjuk feltétlen bizonyossággal, hogy II. Rákóczy György június 5-ről 6-ra, vagy pedig 6-ról 7-re virradólag fejezte-e be földi életét“?

Az egykorú feljegyzések egybevetése után kétségtelen, hogy Rákóczi halála idejének meghatározásául az 5 vagy 6 eltérő dátum közül csak kettő jöhet komolyan számítás alá: egyik a június 5-ről 6-ra, másik a 6-ról 7-re virradó éjszaka. Az a kérdés tehát, hogy a kettő közül melyikre vonatkozólag állnak nyomósabb érvek, meggyőzőbb adatok rendelkezésünkre?

Révész Kálmán az 5-ről 6-ra virradó éjszakai dátum valószínűségét, illetve a Thornai-féle feljegyzés bitelességét először is ezzel indokolja: „Thornai István püspök ez időben Debreczenben élt, a Szeidi-járás kínzásait és zsarolásait maga is átszenvedte; II. Rákóczy György halálos végküzdelmét oly közvetlenséggel és részletességgel írja le, hogy már ennél fogva is nagy figyelmet és hitelt érdemel. A fejedelem halála napját nem is egy, de három ízben június 5-ére teszi, sőt az órát is pontosan megjelöli: éjjeli 11 és 12 óra között. Azt kell hinnünk, hogy vagy személyesen ott volt a haldokló fejedelem mellett, — a mi, tekintve II. Rákóczy György nagy vallásos buzgóságát, épen nem lehetetlen — vagy pedig oly egyén elbeszélése után írt, ki az előadott eseményeknek szem- és fültanúja volt“.

Azt nem tudjuk, hogy vajjon jelen volt-e Thornai a fejedelem halálos ágyánál; azt azonban tudjuk, hogy Báthory Zsófia tényleg ott volt és temetési meghívóiban férje halálának idejét június 7-re, s nem is 11 és 12 óra közé, hanem éjféli után 1 órára teszi.<sup>1</sup> Így

<sup>1</sup> Történelmi Tár 1893. 504. l. Ugyanott 1901. 322. l.

a csak feltételezett szemtanúénál a valóban ott létező feleség adatainak bizonyára nagyobb hitelességet tulajdoníthatunk.

Azt mondja továbbá Révész Kálmán, hogy „Budai Ézsaiás szerint Lorántfy Zsuzsánna hét hetekkel előzte vala meg fia halálát. Lorántfy Zsuzsánna április 18-án, vasárnap halt meg; fiának halála, Thornai szerint, épen hét hétre, június 5-én éjjel, 6 ikára virradólag történt“.

A midőn az egy századdal később élt Budai Ézsaiás az említett időmeghatározást adta, bizonyára csak kerek számban akart beszélni és nem vette tekintetbe az egykorú Szalárdi följegyzését,<sup>1</sup> ki a 7 héthez még egy napot is ad, mely esetben a Thornai-féle idő meghatározás ismét tévesnek bizonyúl s megerősítést nyer a 6--7-re virradó dátum.

Végül az Enyedi István krónikájára való hivatkozás, mely szerint „a megsebesült Rákóczi György Váradon két hetek alatt feküdt s május 23-tól június 5-ig épen két hét“, semmi pozitív bizonyítékot nem nyujthat s szintén csak általános szólam. Hisz a két hetet különböző időpontoktól számíthatjuk; május 23-tól meg épen nem, mert egyik említett levele bizonyysága szerint Rákóczy akkor még Élesden volt.<sup>2</sup> Valószínűbb tehát itt is a 24-től való számítás, mely esetben a halál ideje szintén a 6-ról 7-re virradó éjszaka.

De lássuk, hogy minő okok szólnak a június 6-ról 7-re virradó éjszakai dátum mellett?

Az egykorú Kraus, a szintén egykorú, e mellett Váradon élt és írt Szalárdi június 7-iki adatai mellett különösen feltétlen hitelességet kell tulajdonítanunk a Báthory Zsófia által aláírt temetési meghívóknak, melyek közül egyiket 1661 márczius 18-ról Szabolcsvármegyéhez, másikat hat nappal később Lobkowitz Venczel herezeghez intézett, melyekben szintén június 7-én éjfélt után 1 óra a halál ideje.

A temetési meghívókra vonatkozólag Révész Kálmán megjegyzi, hogy „azok a halál napja után több mint kilencz hónap múlva boesáttattak ki s egyáltalában nem lehetetlen, hogy az azokat fogalmazó udvari ember, vagy másoló udvari deák tévedhetett, vagy emlékezetében, vagy hallásában, különösen mivel az ötödik és hetedik szók betűi, sőt hangjai is igen közel állanak egymáshoz“.

<sup>1</sup> Síralmas Krónika 512. l.

<sup>2</sup> Szádeczky Lajos: Székely Oklevéltár VI. 227--8. l.

Igaz, hogy a kérdéses meghívók több mint kilenez hónap múlva bocsáttattak ki a halál után, azt azonban egy hitestársról feltételeznünk nem lehet, hogy kilenez hónap múlva pontosan ne emlékeznek férje halálának napjára és órájára. A fogalmazó udvari ember emlékezetbeli tévedését kizárja egyrészt az a körülmény, hogy az özvegy a meghívókat sajátkezűleg írta alá; másrészt az is, hogy azok közül egyik márczius 18-ról, másik 24-ről van keltezve, így, ha talán még az elsőbe tévedés csúszott volna be, az a másikban bizonyára kijavítottatott volna. A hallásbeli tévedést kizárja az említett két meghívónak különböző nyelve. Igaz, hogy a Szabolesmegyéhez intézett magyar nyelvűben az *ötödik* és *hetedik* szók betűi és hangjai közel állanak egymáshoz és ha talán ebben feltehető is a hallásbeli tévedés, de a hat nappal később Lobkowitz herceghez intézett latin szövegűnek *septima* és *quinta* szavainál bizonyára nem.

A temetési meghívók hitelességét bizonyítja az is, hogy Czeglédi István kassai ref. lelkész a fejedelem ravatala felett Sárospatakon elmondott halotti beszédének czímlapján szintén junius 7-re teszi a fejedelem halála napját, mit bizonyára csak hiteles értesülés alapján tehetett.

Egyébiránt a számításba jöhető két eltérő dátum létrejövetele leginkább annak tulajdonítható, hogy Rákóczy éjjel tájban, tehát oly időponton halt meg, melyről, tetszés szerint, némelyek 6-ikát, mások 7-ikét vettek. Pedig a temetési meghívó világosan mondja: „*junius 7-én éjjel 1 órákor*“; vagy a latin szövegű: „*septima junii, prima hora matutina*“ azaz: *junius hetedikének az első órájában*. Csakis ennek az egyszerű dolognak méltó figyelembe nem vételével jöhetett létre a történetíróink egy részénél olvasható, e mellett a fejedelem temetési alkalmára készített s a múlt század végéig a sárospataki templomban őrzött zászlón a junius 6-iki dátum, mely tehát az említett értelemben tulajdonképp nem egyéb a junius 6-ról 7-re virradó éjszakai dátumnál.

Ugyanezen datum hitelessége mellett szól az említettekén kívül még két egykorú naplójegyzet is, egyik a Pálóczi Horváth Györgyé (II.),<sup>1</sup> másik a Hidvégi Nemes Jánosé.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Mon. Hung. Hist. XXXI. 218.

<sup>2</sup> Történelmi Tár 1902. évf. 2. füz. 258. l.



A fentebbiek alapján tehát eldöntöttnek tekinthetjük azt, hogy *II. Rákóczy György halálának ideje a június 6-ról 7-re virradó éjszaka éjjél utáni 1 órájára tehető.*

Rákóczy halála idejének kérdése mellett nem kevésbé fontos az *ő megsebesülése színhelyének kérdése.*

A Kolozsvár - gyalui útvonal mentén, Gyalu felé haladtunk alkalmával jobb oldalon emelkedő monostori magaslatok végsőjén, az út közvetlen közelében, egy emlék-oszlop áll a következő felírással: „Itt sebesült meg II-ik Rákóczy György 1660 május 20-án, a törökök ellen vívott csatában“.

A terep tűzetes megvizsgálása, — az egykorúaknak a csatarend elhelyezése és a csata lefolyásáról nyújtott részletes tudósításai után határozottan kétségbe kell vonnunk, hogy az említett oszlop az általa jelezni kívánt eseménynek valódi történeti hűséggel bíró representansa lenne.

Már maga a rajta levő felírás sem felel meg a valóságnak, a mennyiben a csata, illetve a megsebesülés napját ellentétben az egykorúak egybehangzó tudósításaival, két nappal korábbi időre teszi.

Ha e külső ok mellett a belső okokat vizsgáljuk, ezek is állításunkat erősítik.

Bethlen János, Kraus, Szalárdi s az ütközet alkalmával jelen volt Horvát Kozma egyhangúlag azt írják, hogy a csata színhelye Szász-Fenes és Szász-Lóna közötti térség volt. E térségtől az emlék-oszlop helyisége mintegy 5 kilométer távolságra és épen a török tábor hátterébe esvén: tény, hogy Rákóczy ezen a helyen az összeütközés alkalmával meg nem fordúlhatott s így ott meg sem sebesülhetett.

Hol történt tehát a sebesülés?

Világosan mondja Szalárdi, hogy midőn Rákóczy a megfutamodó Székelység elé igyekezett: „a mely patak Oláh-Fenesről a völgyből kijőne“, annak áránál érte utól szerenesétlen végzete.

Lássuk tehát, hogy Szalárdinak ez adata mennyiben egyeztethető össze a csata lefolyásának körülményeivel?

Az egykorúak valamennyien azt mondják, hogy az ellenfelek az ütközet kezdetén egy ideig azért nem kelhettek kéztusára, mivel egy közöttük áthúzódó patak nagy mérvben megnehezítette azt. Semmi kétség, hogy a csata sorsa e patak közelében dőlt el s hogy

e patak ugyanaz, melyről Szalárdi emlékezik s melyről a terep leírása alkalmával mi is részletesebben emlékeztünk. A Rákóczi serege jobb szárnyának homlok-vonalában álló székelység ugyanis miután látta, hogy a törökök egy része háta mögé kerülve, a csűrüllyei pap oláhjait immár eltiporta, más része Szász-Fenes felől oldalról támad: épen azt a kiesiny térséget választhatta a menekülésre, melyen az említett patak Lóna alól, Fenes felé tartva, áthúzódik. Rákóczinak tehát a székelyek feltartóztatására irányult rohamában szintén ez a kis patak állt útjában; az őt annak partjánál „megkörmökező török csapat“ pedig ugyanaz lehetett, mely Fenes alól a megfutamodó székelyekre rohanása közben Rákóczival egy időben érkezett a végzetes helyre. Magát a sebesülés színhelyét egy fix-pont gyanánt kijelölnünk ma napság nem lehet; annyit azonban minden kétséget kizárólag megállapíthatunk, hogy *a patak-nak Szász-Lóna és a Kolozsvár-gyalvi útvonal közé eső részén, e résznek is inkább közepe táján történt a sebesülés.*

A mondottak alapján határozottan mondhatjuk, hogy az említett oszlop a mai helyén semmi szín alatt nem II. Rákóczy György megsebesülési színhelyének representansa. Ugyanazért tisztelettel vagyok bátor javaslatba hozni a Szakosztály előtt, hogy az emlékoszlopnak illetékes helyre való átszállíttatása, s jelzett megállapodásom értelmében, az újabb helyiség kijelölése ügyében bizottságot kiküldeni méltóztassék.

### 6. Rákóczy és a történelmi kritika.

A katasztrófa, mely Rákóczy szász-fenesi csatájával bekövetkezett, valóban teljes és nemesak a fejedelemnek, hanem az általa képviselt fejedelemség ügyének is súlyos következményű katasztrófája volt. Rákóczy haláltusájában az ő fejedelmi hatalmával együtt bukott Erdély önállósága is.

E nagyjelentőségű s Erdély államiságára kétségkívül döntő fontosságú következmény nem alaptalanul hívta ki a Rákóczy személyiségének és politikai ténykedésének megítélése ügyében a szigorú történelmi kritikát. E kritikát azonban oly nyilvánulásaiban, melyek Erdély bekövetkezett romlását, önállóságának bukását egyedül Rákóczi személyes nagyravágására s „ésszerűtlen“ politikai magatartására viszik vissza: tulszigorúnak kell mondanunk.

Nagy átalakítások, nagy változások az egyes államok életében nem pusztán a koronás fők személyes művei. Közreműködnek ott mindenkor kisebb avagy nagyobb fontosságú mellékkörülmények is. Így volt az Erdélyben is.

Tagadhatatlan, hogy II-ik Rákóczy György személyes nagyra-vágyása atyjától eltérő s mérsékletet nem tartó politikája sokat ártott Erdély államiségének. Tagadhatatlan, hogy jóval nagyobb volt az ő fejedelemségének idealismusa, mint a mennyi a kis állam keretei között megférhetett. De ez magában véve a romlás oka nem lehetett, hanem igenis azzá vált a szerenesetlen körülmények és viszonyok összetalálkozása folytán.

Vizsgálva már e szerenesetlen körülményeket, úgy találjuk, hogy azokat mind Erdély, mind az anyaország akkori viszonyai bőven szolgáltatták.

Erdélynek Bethlen Gábor és I. Rákóczy György nevéhez fűződő „arany-kora“, a kis állam hatalmi ereje és gazdagsága; a számára egyszerre európai tekintélyt kölesönzött dieső missió, melyben az anyaország politikai és vallásszabadságának őrévé emelkedett; a török hatalom szemmel látható hanyatlása; az anyaország területén folyt török-német pártvillongások természetszerűleg érlelték meg az erdélyiek egy tekintélyes részében a mind nagyobb önállóságra törekvés eszméjét, melynek háttérében Erdély államiségének teljes mértékű kidomborítása, a protektorátus lerázása mellett ott lebegett a terjeszkedés eszméje is.

Ez eszmét tehát nem Rákóczy plántálta Erdély közvéleményébe, hanem épen a már megérlelődött eszme talált emberére Rákóczyban, ki annak megtestesítésétől személyes hiúsága legmerészebb álmainak beteljesedését remélte. Ez eszme hívei mellett azonban ott volt egy másik, mondhatnók conservatív párt is, mely a teljes szabadságra törökkel szemben a létező állapotok fenntartását hangoztatva, a protektorátus ellen való politikai sakkhúzásba belenyugodni sehogysen tudott s azt határozottan ellenezte. Mi természetesebb, mint-hogy a fejedelem nagyratörő terveivel, túlhajtott ambíziójának latba vetésével az új irány híveinek javára nyomta Erdély politikájának mérlegét. Így született meg a körülmények és Rákóczy személyes hiúságának összetalálkozása és együttműködése folytán a lengyelországi expedíció terve, Erdély romlásának előidéző oka és alapja.

Mert minden, a mi ezután történt s a melyek folytán Erdély önállósága elbukott, nem volt egyéb, mint ama szerenesétlen véget ért expedíció kifolyása, következménye.

Az expedíciót ugyanis nyomban követte a megtorlás. A porta Rákóczyt fejedelemségétől elmozdítja s önmaga ad Erdélynek fejedelmet, előbb Rhédey, majd Baresay személyében. Emellett az eddiginek háromszorosával kívánja megfizettetni protektorságának árát.

Rákóczy a személyiségét és fejedelemségét ért ily nagy megaláztatásba sehogysen tudott belenyugodni; és bár a porta három izben is megfosztotta fejedelemségétől, mindannyiszor vissza tudta szerezni azt.

E három izben ismétlődött trónfoglalás körülményeit kutatva azt kell mondanunk, hogy bármennyire ösztönözte is Rákóczyt annak előidézésénél a sértett hiúság, de azért bizonyára egy izben sem tudott volna érvényesülni, ha ott nem lett volna mellette az az autonom párt, mely önválasztotta fejedelmét elvégre is csak benne láthatá s ellenfelében, Baresayban pedig nem tudott és nem akart többet látni, mint egy szatrapát. A küzdelem tehát, mely Rákóczy és Baresay között a fejedelemség ügyében folyik, nemcsak személyek, hanem egyszersmind pártok küzdelme is. Ugyanazon pártok állanak itt egymással szemben, melyekről fentebb emlékeztünk, csak kissé más színezettel. Ugyanaz az autonom párt, mely az expedíció előtt függetlenségének kiszélesítésén fáradozott, most az expedíció előtti állapotok érdekében száll Rákóczy mellett sikra; ugyanaz a conservatív párt, mely előbb az expedíció tervét nem helyeselte, most Baresay oldala mellett igazolja feltétlen török-pártiságát.

Hogy az említett pártszempontok tényleg érvényesültek s a Rákóczy és Baresay közt folyt küzdelemben lényeges szerepet játszottak, az a esata előzményeiről mondottakból is kiviláglik; kiviláglik mindazon országgyűlési tudósításokból, melyek a hármasszónfoglalás körülményeivel kapcsolatban reánk maradtak. Mindazt bizonyítják ezek, hogy Rákóczy személyes politikája mellett a pártszenvédélyek is nagy mértékben siettették a katasztrófa bekövetkezését.

A pártok között különben is egyenlőtlen erővel folyt küzdelmet dülőre juttatta aztán *Lipót császár-király kormányának magatartása*.

Ha semmi egyéb nem is, de a magyarság, a magyar haza érdeke mindenesetre azt hozta volna magával, hogy Lipót magyarországi kormánya, Erdélynek zavaros viszonyai között, idejében segítségére menjen.

Hisz a töröknek az expediciót követő könyörtelen boszúállása, Rákóczyval szemben elfoglalt s megmászhatatlannak deklarált álláspontja, Baresay fejedelemségének mindenáron való érvényesítése alkalmával, lehetetlen volt annak a kormánynak nem látnia, hogy a porta nagyon is túllépte protectorságának addigi mértékét és hogy már oly térre lépett, mely a korábbi egységes Magyarország egyik lényeges alkotórészének szandsáksággá alakítására vezet. Nem méltán támaszkodhatott-e hát a magyar kormánynak ilyenmű belátására Rákóczy és a mellette levő autonóm párt? Nem méltán számíthattak-e arra, hogy a háború esélyeibe a magyar királyt is bevonhatják?

Bármily jogos volt azonban e feltevés és számítás, a beavatkozás tényleg elmaradt. Megakadályozta azt az imperialis politika.

Mióta a magyar királyság és „imperium“ egy és ugyanazon közjogi személy hatalmi körébe kerültek, a Rudolf idejétől eltekintve, nem volt idő, melyben a kettős méltóság viselőjének hatalmi körén belül nagyobb lett volna az ellentét a császárság általános, s a magyar királyság speciális érdekei között, mint épen Lipót idejében. Ez volt az oka annak, hogy Lipót császár-király politikájában a magyar nemzet számára speciális magyar nemzeti politika nemcsak nem érvényesült, hanem lépten-nyomon újabb és újabb elfojtási törekvésekkel találkozott.

E szerenesétlen körülményt kellő figyelemre nem méltatva szinte úgy tűnik fel a dolog, mintha Lipót magyarországi kormányában hiányoztak volna a magyar nemzeti génusz szülte államférfiak. Pedig nem hiányoztak azok. Hogy nem hiányoztak, bizonyítja a pár év múlva bekövetkezett Wesselényi-féle szövetkezés. Nem az volt tehát a baj, hogy nem voltak magyar érzelmű államférfiaink, hanem sokkal inkább az, hogy azoknak, kik olyanok voltak, nem lehetett érvényesülniök, gróf Csáky István és az idegenből importált s a császárság egyetemes jellegét szolgáló hadvezér — államférfiak mellett. Zrinyinek, Szelepesényinek, Lippaynak, sőt némi részben Wesselényinek írataiból hol nyíltan, hol a

sorok között, de kiolvasható, hogy nem idegenkedtek volna Rákóczy megsegítésétől, de náluk befolyásosabb tényezők akadályozták azt. E befolyásos tényezők közt, magyar részről különösen, nagy szerepe volt gróf Csáky István tárnokmesternek. Ha tudjuk azt, hogy e férfit, a Rákóczy ház legdühösebb ellensége volt megbizva azzal, hogy az erdélyi viszonyokról a bécsi udvarhoz intézendő hirszolgalatot közvetítse: azonnal tisztában lehetünk a felől, hogy az ő szolgálata már magában véve is sokat ártott Rákóczy és az autonom párt ügyének.

Hogy mily nagy volt Csákyban a Rákóczy ellenes gyűlölet és hogy ezen gyűlölete mily hibás meggyőződésre ragadtatta őt hazája alkotmányos szabadságát illetőleg is: a sok között legelőnkebben bizonyítja az a két levél, melyek közül egyiket Kisdi Benedek egri püspökhöz,<sup>1</sup> másikat sógorához gróf Rottálhoz<sup>2</sup> írta s melyekben így nyilatkozik: „Attila igen méltán flagellum Dei volt, de ő utána Rákóczy Györgyhöz hasonlóbb Attila senki sem volt“ és hogy „ő felsége (Lipót) a megnevezett gonosz embernek halálával *absolutus rex Hungariae*, kiért dicsérettessék az teljes szent háromság örökké“.

Csoda-e, ha ily körülmények között Rákóczy és az autonom párt több rendbeli segélykiáltásai a bécsi udvarban hatástalanul hangzottak el!?

Hisz a segélynyújtás magyar érdekből s a török ellen történt volna, már pedig az udvari politika épen ellenkezőleg inkább a törökbarátságot istápolta, hogy annál könnyebben intézhesse támadásait a magyar alkotmány ellen.

Hasztalan jóslgatta Zrinyi, a lánglelkű hazafi, az „uralkodó planetának“, a félholdnak végnapjait: nem akarták észrevenni a török hatalom hanyatlását! Pedig ha a Rákóczyval való egyesülés alkalmát felhasználják, bizonyára nem is valami nagy erőfeszítéssel s már ekkor elérik vala azt, mire még két évtized kudarcainak kellett a császári politikát megérlelnie. Vajjon nem jobb, nem áldásosabb lett volna-e a török uralom megbuktatásával a dynastia és a magyar nemzet egymáshoz való kedvezőbb viszonyát már most előkészíteni, mint husz év keserves huza-vonái, s oly előzmények

<sup>1</sup> Deák Farkas: Gróf Csáky István. 191 l.

<sup>2</sup> U. o. Nagyvárad elvesztése. 15 l.

után, mint a vasvári béke, a Wesselényi-féle szövetekezés és a Tököly-féle fölkelés?!

Igaz, hogy a beavatkozást szorgalmazó időben Lipót tanácsosai részéről alkalmas és elfogadható mentségül szolgálhatott az a körülmény, hogy a svéd-lengyel háborúban való részvétel nem engedi a törökkel kötött béke megszegését s újabb háborúba bocsátkozást. Hogy azonban a beavatkozás elmaradásának valódi oka nem annyira ebben, mint inkább a fentebb említett császári politikában rejlett, azt a következmények mihamar beigazolták.

Bár Rákóczy bukásával egyidejűleg a svéd-lengyel háború befejezést nyert s az ott foglalatосkodó császári haderő felszabadult; bár a bécsi udvarban egymást érték az aggasztó jelentések<sup>1</sup> a töröknek Váradot és Erdélyt illető ezélzatairól: mégis veszni engedték Váradot; veszni engedték az erdélyi autonom párt utolsó képviselőjét, Kemény Jánost is.

Mindezek arra vallanak, hogy a császári politika a magyarság érdekében tenni egyáltalán nem akart; sőt hogy az imperialismus javára önmagát feláldozni nem akaró magyar alkotmányt annál sikeresebben nyirbálhassa és hogy ebbeli törekvésében az eléje már annyi akadályt gördített kis államnak is gátat vethessen: Erdély önállóságának elkobzására a töröknek szabad kezét engedett.

Kimondhatjuk azért, hogy Erdély romlásának valódi oka nem pusztán Rákóczy egyéniségében, hanem egyszermind az akkori politikai viszonyok és körülményekben is keresendő; és hogy „Rákóczy nem annyira előidézte, mint inkább sietteté“<sup>2</sup> a katasztrófa bekövetkezését.

<sup>1</sup> Deák F.: Nagyvárad elvesztése. 12 - 14 l.

<sup>2</sup> Komáromy András: Br. Berényi György élete. Századok 1885. 146. l.

## Vizaknai Literati Nagy Péter.

A történelem lapjain nem igen találkozunk e névvel. Fontosabb események nem fűződnek nevéhez, melyeknek ő középpontja vagy éppen végrehajtója volt volna. És mégis, hogy most harmadfél század után emlékét fölelevenítjük, azon kérdés merülhet föl: miért? Elmondjuk röviden. Nem kis meglepetéssel láttuk és olvastuk ugyanis I. Apafi Mihály fejedelemnek egy évben 1662. és egy hóban márcziusban kiállított négy darab eredeti adománylevelét, melyekben különböző helyeken és megyékben egész birtokokat, birtokrészeket adományoz Vizaknainak és mindkét ágon levő törvényes örökösöknek, utódainak.

Az első adomány-levelél kél 1662. márcz. hó 9. Görgény-Szent-Imrén, mely szerint „Fehérmegyében Kemény János aknai egész birtokát, mivel ő a fényes török porta engedélye nélkül, — melynek mi Isten igazságos ítéletéből a mi bűneinkért igája alá jutottunk — Erdélyországunkba titkon betört, elfoglalta és magát fejedelemmé tétette, de nemsokkal azután a hatalmas török császár fegyverei Szász-Nagy-Szöllősnél meggyőzték s ő elesett s így azon birtok — Akna — reánk és a kincstárra szállott s következőleg az a fölött való rendelkezés fejedelmi hatalmunkba jutott: tehát ezen birtokot minden hozzávaló tartozékaival együtt — figyelembé vevén Vizaknai Péternek hűséges és engedelmes szolgálatjait, miket ő elődeinknek Erdély fejedelmeinek, valamint nekünk is egész igyekezettel és állhatatossággal fedhetlenül mind a segesvári, Kemény Jánostól ellenünk német császári és saját seregével intézett ostrom alkalmával, mind most is fényesen tanusított — neki (Vizaknainak) adjuk, adományozzuk“ stb. Így szól a latin nyelven kiállított okmány, megpeesételve s aláírva a fejedelemtől és titkárától Lugosi Ferencztől. A beigtató parancs ápril. 21-én kelt.



A második adomány-levél ugyanazon hó márczius 20-án kél Görgény-Szent-Imrén. Ebben a hosszuaszói és hosszupataki részországokat adományozza Vizaknainak, melyek előbb hosszuaszói Szöllősi János ősi birtokai voltak, ekkor pedig borosjenői Teleki Mihály birta bizonyos mennyiségű pénzösszegért zálogban. De mivel az ország uniojától — így szól az okmány — és testétől el és különvalva ellenünk és országunk ellen működtek és ámbár az ország rendei a márczius 10 ére Görgény-Szent-Imrére hirdetett és összehívott országgyűlésre testvéries indulattal megkeresték és kifejezetten fölkérték őket, hogy 15 nap alatt márczius 10-től számítva az ország uniójára és hűségünkre visszatérni el ne mulasszák, de a rendeknek ily megintésére sem tértek vissza a kitűzött záros határidőre: ezért az ország karai és rendei ugyanezen országgyűlésen kölesönös tanácskozás és megfontolás után hűtlen hazaárulóknak bélyegezték, nótázták, fej és vagyonvesztésre ítélték s javaik reánk és a kinstárra szállottak stb. A beigtató fejedelmi rendelet is ugyanazon napon kél, az adomány-levél pecséttel s eredeti aláírással ellátva, mint az előbbi.

Alig pár nap múlva márczius 25. következett a 3-ik adomány-levél kiállítása is ugyanott Görgény-Szent-Imrén a Vizaknai részére. Ebben Domokos Jánosnak Küküllő vármegyében Mikeszásznán, Keszléren, Lodormányon és Lunkán volt részbirtokait adományozta Vizaknai Literati Nagy Péternek.

Utoljára ismét Kemény János részjóságainak elajándékozására került a sor ugyanazon hó 31-ik napján a görgény-szentimrei gyűlés után Katonában. E részjóságok vannak Ölvesen, az ott levő nemesi telekkel és Szent-Mártonban, Kolozsmegyében, továbbá Szabad és Szabéd községekben Marosszékbén. Ez is mint a három első rendesen kiállítva, megpecsételve s a fejedelem és titkára Lugosi Ferencz által aláírva. A beigtató rendelet ugyanazon évben julius hó 11-én kelt Keresztesmezőn a táborban.

Minő rendkívüli nagy szolgálatokkal érdemelhetette ki Vizaknai Literati Nagy Péter e fejedelmi fényes kitüntetést?! Az adománylevelekben felhozott közérdekű okok mellett fölvilágosítanak élet-történeti adatai. De talán maga a fejedelem sem bízott ezen adományok állandóságában s csak szükség kényszerítette ijesztésből

tette az ellenpártiakkal szemben, hogy később megkegyelmezés által megnyerje magának a Kemény János híveit.

Egy év sem telt el s a következő megmutatta, hogy Apafi sejtelve nem volt alaptalan. Mert a görgény-szentimrei gyűlésen hűtlenségi perrel sújtott Kemény-párti hazafiakat az 1663. február 22. márczius 3-ig tartott szászkézdi országgyűlés föloldozta a nóta alól, törölte a Szent-Imrén hozott azon törvényezikket, hogy még a fejedelemtől se nyerhessenek kegyelmet. „Előbbi böcsületeket helyben állítjuk ő kegyelmének (Kemény Simonon kívül, mivel hazánk veszedelme forog benne) szabadon bejöhethetnek; homágiumokat praestálván minden jószágok megadatik.“ (XII. cz.) Teleki Mihálynak márczius 25-én az ebesfalvi kastélyban kiállított kegyelemlevél. Domokos Jánost is ezen gyűlés megbízza a portára küldendő pénz beszédésével és hogy a pénznek való bórzaeszkókról, ládákról s szekerekről gondoskodják Fábíán Istvánnal és Balogh Mátéval együtt. (X. cz.)

Kemény Simont és Kemény János fiát az ugyanazon évben szeptember 24-én Marosvásárhelyt tartott országgyűlés fölmenti a nóta alól. Petki István, Béli Pál és Fleischer András fejedelmi helytartók tartják a gyűlést a fejedelem távollétében. A kincstár kezénél levő jószágairól nem rendelkezhetnek, míg a fejedelem vissza nem jó, akkor ajánlani fogják birtokai visszaadását is a fejedelemnek. (IX. cz.)<sup>1</sup>

#### Vizaknai állami szolgálatai.

Az ország jövedelmének kezeléséről és bevételéről a görgény-szentimrei országgyűlés (1662. márcz.) XVIII. ez áll: „Mivel a mostani romlott állapotunkhoz képest főkomornikot nem választhattunk, holott arra is sok expensa (kiadás) menne, számadással pedig fel sem akarják venni a főrendek, kire mi sem mehetünk s ezután sem megyünk: praefectus Vizaknai Péter deák atyánkfia voluntarie

<sup>1</sup> 1664 nov. 1—19-ig tartott országgyűlésen Segesvárt ismét szóba kerül a Görgény-Szent-Imrén nótázottak folyamodása. Ezek kegyelmet nyertek ugyan, de ők éppen az ellen folyamodtak, mert ezt arra lehetne magyarázni, hogy ők a haza ellenségei voltak, a mi pedig nem áll. Kérelmükre tehát az illető törvény egyszerűen eltöröltetett: Szilágyi S. Erd. országgyűlési emlékek. XIII. k. 65. 1.)

arra promittálá előttünk magát, hogy minden ország számára proveniálandó proventusokra gondot visel híven és minden rendektől, valakik annak gondviselői, procuráloi és perceptori, számban, extractusban veszi és véteti s igazán beszolgáltatja is Szebenbe Thuri László atyánkfia kezébe. " E szerint Vizaknai főszámvevő Thuri főpénztárnok volt. Felhatalmazza a gyűlés arra is a főszámvevőt, hogy a megátalkodott szolgálkat megfogathassa és felvegye rajtok, valamivel a kincstárnak tartoznak s ebben kedvezést ne tegyen s el se mulasztson becsülete és hivatala vesztése alatt.

A nagysinkai országgyűlés (1664. jan. 31. február 24. XXXIII. czikk.) a kincstári tisztektől való számvételt az országgra relegálván, ezen hivatal alól fölmenti Vizaknait.

A segesvári országgyűlés (1664. nov. 1—19. XVIII. cz.) az adók beszédésének két határidejét január 1-re és április 1 re rendeli oly móddal, hogy mindenik vármegyében a vármegyék pénztárnokai szedjék be s a megírt határidőre szolgáltatassák be Szebenbe országtól választott<sup>1</sup> főpénztárnok Vizaknai Péter deák atyánkfia kezébe, kinek teljes hatalmat adunk, hogy a görögök birájának, aranytallér vevőknek, poraranyváltóknak, harminczadosoknak, portusi perceptoroknak és a bányák praefectusinak parancsolhasson, kik is kötelesek legyenek megfogadni parancsolatját és kezéhez vinni mind aranyat, tallért s garas poltura pénzért beadni ország szükségire, tam in massis, quam in cusis."

A következő évben 1665 a Radnóton szeptember 10—16-ig tartott gyűlésen szeptember 11. bemutatta Vizaknai számadását, melyből kitűnt ugyan a befizetés, de nem a hátralék ügye. Másnap 12-én, nagy zajra adott alkalmat a hunyadiak panasza, hogy Vizaknai a *timont* nem akarja adóban elfogadni. A XI. czikkben tehát végezték, mivel már igen bejött a hazába a *timon*,<sup>2</sup> mindenütt 15 pénzben elvegyék az ország adóján, portuson és aknákon s harminczadokon kívül; a danczkai (Dánecz) *ortot*<sup>3</sup> is 40 pénzben vegyék el.

<sup>1</sup> Előbb Haller Jánost, azután a többi tanácsurakat kinálták meg a főpénztárnoki hivatallal, de egyik sem akarván elvállalni, úgy ruháztatott Vizaknaira; — megelőzőleg Haller volt a kincstartó.

<sup>2</sup> Timon, idegen pénznem.

<sup>3</sup> Orto v. ortis: német pénz,  $\frac{1}{4}$  része a forintnak = vagy 25 denár.

Fiatalabb éveiből a következő adatokat jegyezhetjük föl. 1648 I. Rákóczy György fejedelem udvarában találjuk, mint provisort, tisztartót; 1649. márczius 19-én, „nemes és vitézlő Nagy Péter Deák Vizaknán Fehérmegyében lakó“ Rákóczy Zsigmond balázsfalvi udvarbírája. Ugyanazon év november 19-én, nemes és vitézlő Vizaknán lakó Nagy Péter Deák, mostan Rákóczy Zsigmond ő Nagysága balázsfalvi udvarbírája eskettet Ohabán Fehérmegyében, egy házhelyért, melyet néhai Désfalvi Gáspár uram (Vizaknai ipja) adott volt ajándékba Páskuly Jánosnak, melyért ez is egy lovat ajándékozott Désfalvi Gáspár uramnak. Ugy látszik ezekből, hogy a Rákóczyaknak bizalmas udvari embere volt és a gyakori gyors fejedelmi változások idején a kedvezőbb viszonyokhoz és körülményekhez alkalmazkodás művészetét értette. Továbbá mint az elkobzások, vagy kihalások következtében a kincstárra szállott jószágok, birtokok igazgatója, a tizedek v. dézmák albérlője, a váradgyaportusi sóraktárak és a sóbányák jövedelmeinek főfelügyelője ily hivatali állásaiban rendelkezhetett pénzzel s alkalomadtán, a mi gyakran fordult a koldussá lett országban, az ellenfejedelmek küzdelmei s harezai között, nem volt nehéz feladat a körülményekhez képest egyiknek vagy másiknak segélyére lenni, szolgálatot tenni, a mint ezt Apafi is kifejezte adományleveleiben, „hű szolgálataiért, miket ő (Vizaknai) elődeinknek, Erdély fejedelmeinek, úgy nekünk is egész igyekezettel tett és készséggel teljesített“. Államgazda, fináncz-tehetség, képzettség, azonkor Dusehekje.

Házassága Désfalvi Judittal, szászujfalusi nemes Désfalvi Gáspár leányával 1641-ben volt. Tanúsítja ezt azon szerződés, mely szerint szászujfalusi Désfalvi Gáspár örményszékesi birtokát 1628 zálogba adta Vizaknai Hajdu Györgynek, vizaknai kamara ispánnak 650 frtban. Ezen szerződést Désfalvi Judit kiveszi átíratban 1641-ben a gyulafehérvári káptalan levéltárából, hogy az említett örményszéki birtokot kiváltsa Hajdu György leányaitól. Ezen hiteles kiadott átíratban Désfalvi Judit „nobilis virgo, nobilis autem Petri Nagy Literati de Vizakna desponsa“ iratik.

Ugyanitt Örményszékesen zálogúl lekötötte volt Désfalvi Gáspár egy Badán Péter nevű jobbágyát házastól, gyermekestől, minden örökségivel együtt 1619-ben 57-edfél magyar forintban Mihályfalvi

Thüri Andrásnak. Ezt megelőzőleg még ohábai birtokát 878 forintban tette volt zálogba nagy szükségűtl kényszerítve, miután a török fogságból kiszabadult s nyomorult helyzetében sem rokonai, sem közellévő ismerősei sem tudtak segíteni rajta.

Mindezen elzálogosított birtokokat, birtok részeket, jobbagyákat Vizaknai Nagy Péter feleségével mint örökséget visszaváltotta és mégis Székelykoocsárdi Szilágyi András félszázad mulva 1696-ban perrel támadja meg s új osztályra akarja kényszeríteni Vizaknai négy gyermekének utódait.

1653. február 8. Gyulafehérvárt hidegvizi néhai Désfalvi Gáspár leánya, Désfalvi Juditnak, Vizaknai Literati Nagy Péter feleségének és testvéreinek Désfalvi Györgynek számokra kelt és kiadott osztoztató parancsból (mandatum divisionale) arról is értesülünk, hogy édesanyjuk *Orbán Borbára* volt és hogy a hidegvizi birtokból osztozott az említett testvér-pár.

Vizaknai haláláról Enyedi (Lakatos) Márton marosvásárhelyi polgárnak „Emlékezetének könyve“ ezimű 1745. írt naplószerű kis krónikás összeszedett jegyzeteiből értesülünk. E szerint 1667-ben „Vizaknai Literati Péter, vagy Péter Deák, az ország praefectusa s a fejedem fősfára meghala. A praefectust eltemeték itt a marosvásárhelyi templomban a Balog László uram temetése végiben a chorus felől, a hol a deákok ülnek“.<sup>1</sup>

Ekkor, 1667. január 5—február 4-ig országgyűlést tartottak Marosvásárhelyt s maga a fejedelem Apafi is jelen volt. Ekkor halt meg Vizaknai. (Ezen gyűlés alatt egy ebéd alkalmával, nem levén még akkor fia Apafinak, a Bánfi Dénes fiát mint örökösét köszöntötte fel.)<sup>2</sup>

Vizaknai Nagy Péternek Désfalvi Judittól egy fiú és három leány gyermeke maradott. Ezek:

1. Nagy Borbára, Naláezi Andrásné, Déván.
2. Nagy Kata, első férje magyar-dellői Jármí Ferencz, második veresegyházi Borsai Nagy György, 1697-ben már özvegy.
3. Nagy István, neje Zsuki Krisztina, kitől volt egy leánya. Nagy Mária, Cserei Farkasné és egy fia. Nagy József, ki 1697-ben kiskorú volt, a mint a peres aktákból látszik, és édesanyja Zsuki

<sup>1</sup> Lásd Erdélyi Múzeum XVIII. k. 487. s k. II. 1901. Kolozsvár.

<sup>2</sup> Szilágyi Sándor Erdélyi országgyűlési emlékek XIV. k.

Krisztina volt a természetes gyámja, kinek ekkor (1697) már mihályfalvi Tordai János második férje.

4. Nagy Judit, szenttamási szalánczi István neje, kitől gyermekei: Szalánczi György, Gábor, ki 1697-ben kiskorú, Klára, Katona Mihályné és Mária, Baresai Tamásné.

Désfalvi Gáspárnak a most említett leányán Désfalvi Judit Vizaknai Péternén kívül még három leánya volt Orbán Borbárától. Ezek:

1. Désfalvi Kata, Dobolyi Istvánné Déván, kinek leánya Dobolyi Judit, Csáki Istvánné Déván.

2. Désfalvi Kata, kinek férje Kovács István N.-Enyeden, kitől leánya Kovács Bora, Lippai Istvánné N.-Enyeden.

3. Désfalvi Erzsébet, kinek férje Boéja Mózes Alvinczen, kitől leánya Boéja Bora, Fogarasi Lászlóné Gyulafehérvárt. Továbbá kikerül már előbb szólottunk:

4. Hidegvizi Désfalvi György, kinek fia Désfalvi Farkas, lakott Mikeszászán és

5. Désfalvi Judit, Vizaknai Literati Nagy Péterné.

#### Désfalvi Gáspárnak testvérei és ezek származékai.

Désfalvi Pálnak három fia és egy leánya volt. Ezek:

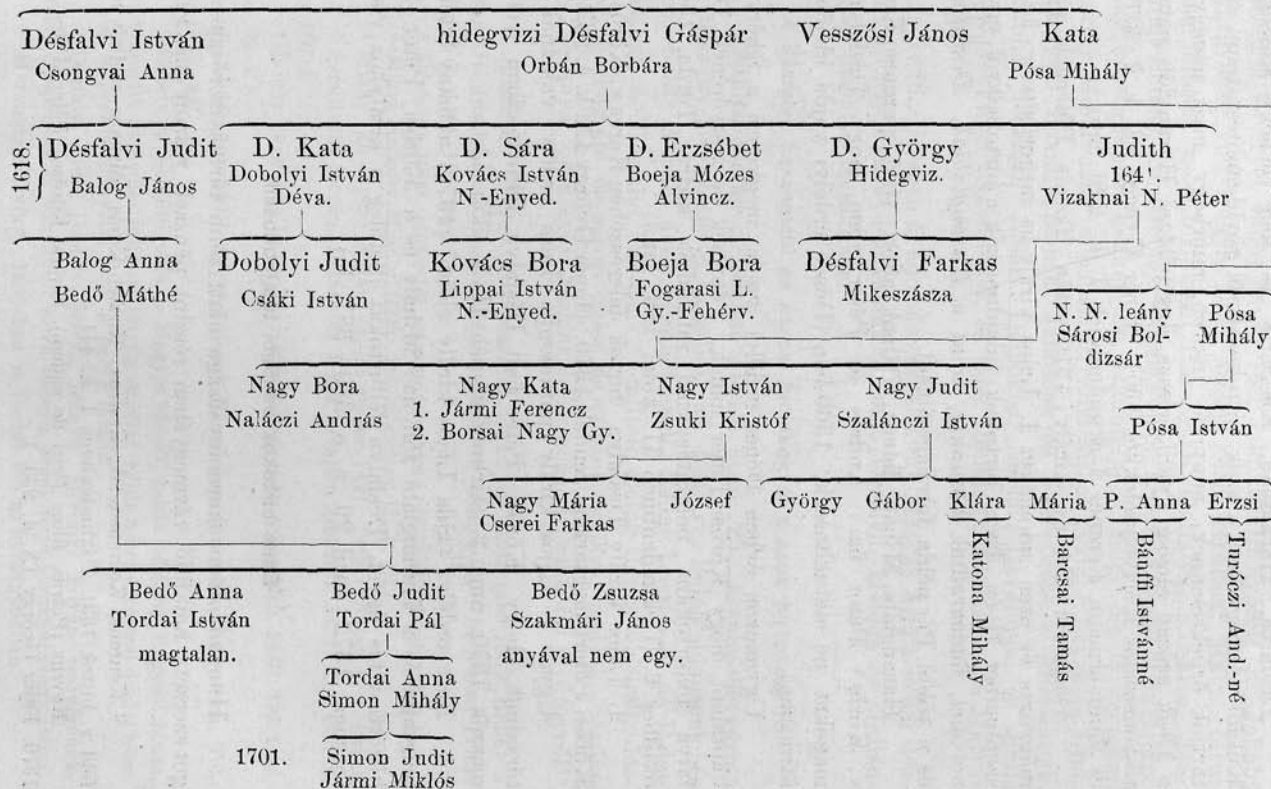
1. Désfalvi István neje Csongvai Anna, kitől leánya Désfalvi Judit, ki 1618-ban Balog Jánosné. Ezeknek leányuk: Balog Anna, Bedő Máténé; leányaik: Bedő Anna, Tordai Istvánné, magtalan; Bedő Judit, Tordai Pálné és Bedő Zsuzsa, Szakmári Jánosné. NB. anyával nem egyek. Tornai Pálnak Bedő Judittól leánya: Tordai Anna, Simon Mihályné, kitől leánya Simon Anna Jármí Miklósne 1701-ben.

2. Désfalvi Gáspár, kinek származékait előbb látók.

3. Désfalvi János Vessződön.

4. Désfalvi Kata, férje I. Pósa Mihály, kitől egy fia: Pósa Mihály és egy leánya: N. N. Sárosi Boldizsárné; II. Pósa Mihály fia Pósa István, kinek két leánya: Pósa Anna, Bánffy Istvánné és Pósa Erzsébet, Thuróczy Andrásné. Ezen leányok 1635-ben még árvák és gyámjok: Porkoláb András volt.

## Désfalvi Pál



Désfalva, Harangláb, Kis-Sáros és még néhány községről Küküllővármegyében s azok birtokosaikról rövid említést tenni nem tartjuk érdektelennek, annyival inkább, minthogy azok némelyike a 13-ik század elejéig nyulik vissza. Igy például Harangláb pataka tőszomszédos Körtvélytelekkel 1301. (Fejér György VI. k. 2. 323. l. és Zimmermann Ferencz Urkundenbuch I. k. 220. lap).

Désfalvát Károly király 1310. után Tornis Péternek adományozta és ezen adományt I. Lajos király is megerősítette 1334. szeptember 10-én. Ezen birtokok tulajdonosai a birtokaikról vevén nevöket, fönmaradtak korunkig, mint a *Haranglábiai*, *Désfalviai* és a többi. Pár példa felvilágosításul.

Haranglábi Mihály fiának, Pálnak adott tiltó paranes Keres v. Körös<sup>1</sup> Péter fiai: András és Péter ellen, hogy Désfalvába magokat ne statualtassák, 1360-ban (Dénes erdélyi vajda idejében, átiratban).

Ugyanazon évben Dénes erdélyi vajda megkeresi a fehérvári káptalant, hogy Körösi Péter fiának, Péternek és testvérének Désfalva félbirtokába beigtatásuknál működjék közre. Torda, 1360. október 6. (Urkundenbuch II. kötet 183. lap.)

I. Lajos király Désfalva birtok felerészében Keres v. Körös v. Körösi Pétert megtartani rendeli 1370. (Fejér György IX. k. 4. 233. l.)

Ugyan I. Lajos király paranesolja Imre erdélyi vajdának és társainak, hogy Körösi Péter fiait Désfalva félbirtokában védelmezzék 1370. aug. 2. (Urkundenbuch II. k. 355. l.)

Imre erdélyi vajda Lajos király előbbi (1370) okmány értelmi beigtatja és a Haranglábi Pál fia: Mihály és a Körösi Péter fiai közötti vitás ügyet, Désfalva félbirtokát illetőleg a királyhoz viszi. (Szeben, 1372. april 29. u. o. 380—381. ll.)

#### Ezen birtokok későbbi tulajdonosai.

Hunyadi János kormányzósága alatt több birtok és részjoszágot szerzett Küküllő vármegyében részint pénzzel, részint más rész-

<sup>1</sup> Keureus, Keureus-telak, Kewrus, Kirtsch-Körös, Megyes mellett levő föld v. birtok 1331. Urkundenbuch I. k. 441. l.

Kewrus (Petrus, filius Petri de eadem) körözi Körözi Péter, Péter fia. 1370. Fejér György IX. 4. 233. l.



jósággal Lengyel János özvegyétől Jakabfi Orsolyától, ki Jakabfi Györgynek<sup>1</sup> volt leánya. 1459. királyi kézre kerültek, Mátyás birtokába juttottak azon birtokok: Harangláb, Gálfalva, Kissáros, Désfalva,<sup>2</sup> Borzás, Kernetelke, (?) Somostelke, Laczkod, Széplak és Balázstelke községekben. Ezeket és Jakabtelke s Telek nevű birtokait Székely Mihálynak,<sup>3</sup> néhai szentiványi Mikay Antal<sup>4</sup> fiának és általa Szentiváni István<sup>5</sup> fiainak, Jánosnak és Ferencznek s utódaiknak, továbbá héderfaji Lőkös Domokos<sup>6</sup> fiának Istvánnak és általa Imre<sup>7</sup> és Péter testvéreinek és ezek utódainak adományozta Mátyás király.

1488. Bécsben új adomány-levelet ad Mátyás király néhai désfalvi Eczely János<sup>8</sup> leányainak: Anna, Orsolya, Helena és Juliánának désfalvi birtokukra.

#### A désfalvi, haranglábi és sárosi birtokokról s azok birtokosairól.

Bethlen Gábor fejedelem 1618. ápril. 25. Gyulafehérvárott új adomány-levelet (nova donatit) ad désfalvi Balog Jánosnak és néhai Balog Mihály árva gyermekeinek, Balog Lászlónak és Balog Katának és Désfalvi Juditnak,<sup>9</sup> említett Balog János nejének, désfalvi, haranglábi és sárosi egész és részirtokaira, melyek részint atyai és anyai örökségek, részint pedig néhai Haranglábi Györgyről<sup>10</sup>

<sup>1</sup> Jakab fia György kolozsmegyei ispán és szolgabíró 1359. Ennek a leánya Orsolya lehetett Lengyel János özvegye Hunyadi J. idejében Teleki Codex I. k. 110 --111. lap.

<sup>2</sup> Désfalva 1360. előfordúl az okmányokban Urkundenbuch, 183. l.

<sup>3</sup> Mikai Székely Mihály 1505. Teleki Codex II. k. 277.

<sup>4</sup> Mikay (de Myka) Antal, vajdai ember 1427. Teleki Codex I. k. 494. l.

<sup>5</sup> Szentiváni István, Balázs és Péter alvajdai emberek 1427. Tel. Codex. I. k. 499. l.

<sup>6</sup> Lőkös Domokos héderfaji Küköllumegyében szolgabíró. 1448. Tel. Cod. II. k. 35. l.

<sup>7</sup> Lőkös Imre 1478. ügyvéd Zsuki Pálné Jusztina asszony ügyében. Tel. Cod. II. k. 140. l.

<sup>8</sup> Eczely v. Ecellini villa = Megyes városa, tehát désfalvi Megyesi János. A hártýára írt oklevelet Báthori István erdélyi vajda a kenyérmezsei diadal hőse írta alá. A pecsét hiányzik, csak a helye látszik.

<sup>9</sup> Désfalvi Judit, Désfalvi István leánya. Désfalvi István testvéreinek, Désfalvi Gáspárnak is van Judit nevű leánya, kinek férje Vizaknai Nagy Péter.

<sup>10</sup> Haranglábi György 1653-ban is fordul elő az okmányokban.

és dészalvi Dészalvi Istvánról az ők testvéreiktől vérségjogon jutottak és szállottak reájok és a mely birtokoknak ők nyugodt és békés használatában voltak az örökbe fogadások<sup>1</sup> és megerősítésök idejétől fogva és vannak ma is (1618.), csak írott okmányra van szükségök, mert az hiányzik. Mindezt megadja, megerősíti Balog Jánosnak, Balog László és Katalinnak (ki később Sárosi Györgyné) és Dészalvi Juditnak, nevezett Balogh János feleségének, lemondván mindazon birtokokra vonatkozható fejedelmi jogáról. Eredeti, borított peccséttel, a fejedelem és titkára Bölöni Gáspár sajátkezű névaláíratokkal ellátva.

E birtokrészek később ezikmántori Darlaci István birtokába kerültek s utána fiára Darlaci Ferenczre néztek. De édes anyja: Pistaky Bora, kinek második férje Hosszuaszói Ferencz, harmadik pedig Szalkai Tamás volt, elidegenítette e birtokrészeket, melyek Gyulas, Gálfalva, Harangláb, Bábahalma, Bord, Kissáros, Somostelke, Kernitelke, Borzás és Laczkod községekben voltak. Harangláb János vette meg 1629. Darlaci Ferencz ellene mondott e vásárnak. Mi lett a következése? Harangláb Ferencz gyermekei között oszlott meg 1629. u. m.:

Harangláb Erzsébet, Radó Kristóf özvegye,  
 „ Margit, Zilkereki Szakácsi Jánosné,  
 „ Zsófi, Bolonia Balázsné,  
 „ Judit, Kár Istvánné Szőkefalván,  
 „ Anna, Nagy Mátyásné,  
 „ János.

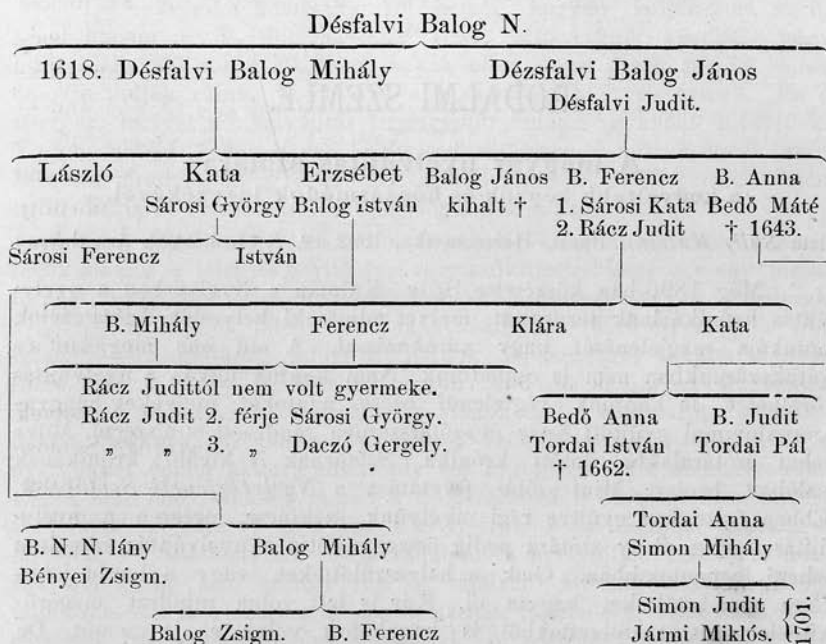
Harangláb Erzsébet Radó Kristófné elhalván, az ő birtoka szállott atyafiaira, illetőleg testvéreire:

Harangláb Jánosra,  
 „ Judit, Kár Istvánnéra,  
 „ Zsófi, Boloni Mátyásné,  
 „ Margit, giroti Szakácsi Jánosnéra.

„Mivel pedig Anna asszony, a ki mikor paraszt emberhez ment volna, az okon annakelőtte nem adtak volna részt (1629.) az ő atyjok Harangláb Ferencz jószágaiából:“ most 1636. megosztottnak, részt adnak Annának is, részint birtokban, jobbágyokban, részint marhákban, tinók, tehenek és esikókban.

<sup>1</sup> Kik és kiket fogadtak örökbe?? Harangláb György Balogékat??

A désfalvi Balog család leszármazása a következő:



KONCZ JÓZSEF.

## IRODALMI SZEMLE.

### A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével.

(Irtá *Szily Kálmán*. Bpest, Hornyánszky, 1902. 8°. XVI. 1—403. Ára 8 kor.)

Még 1896-ban közzétette Szily Kálmán a Nyelvőrben a nyelvújítás krónikájának tervrajzát, melyet mindenki helyeselt. Azóta vártuk munkája megjelenését nagy várakozással. A mű ime megjelent és várakozásunkban nem is csalódtunk. Nem kaptuk ugyan a nyelvújítás történetét, de kaptunk végtelenül becses adatokat, melyeket hangya-szorgalommal gyűjtött össze és szótárszerűen rendezett el a szerző. Műve tehát szótáralakba öntött krónika. Szótárnak is kiváló; krónikának valóban becses. Mint szótár, folytatása a *Nyelvtörténeti Szótárnak*. Ebben össze van gyűjtve régi nyelvünk szókincse, egészen a nyelvújítás koráig. Szily szótára pedig összegyűjtötte a nyelvújítás szavait a lehető legpontosabban. Csak a halvaszülötteket, vagy a korán jobblétre szenderülteket hagyta el. Kár is lett volna mindezt megörökítenie; sőt a fölvettekből is hagyhatott volna el jó csomót. De annyira lelkiismeretes volt, hogy azoknak, melyek a szótárakba bekerültek, megkegyelmezett. Csakhogy nem minden szó él, a melyik a szótárakban van.

Ő — mint maga mondja — a nyelvújítás krónikáját akarta megírni. Módszere ez: felkutatja a meggyökeresedett új szók első megjelenését, följegyzi születésük alkalmát, körülményeit és kíséri őket első útjukon, egészen addig, míg csak meg nem állapodnak és az élő nyelvkincs tagjává nem lesznek. Sok életre nem serdült szó születését is följegyzi, de csak azért, mert tanulságot nyújtanak a nyelvújítók eljárására nézve. Mind ez kétségtelenül nehéz munka volt, mert levelezésekből, szétszórt följegyzésekből, folyóiratokból kellett a legtöbb adatot kiböngésznie. Mindent maga kutatott föl s csak azt írta le, a mit maga látott. Munkája mégsem tökéletes és sok helyreigazítani való lesz benne, — mint ezt férfias szerénységgel maga a szerző is megvallja — de az úttörés érdeme az óvé, mert ily tömördek adatot még senki sem szolgáltatott a nyelvújításra nézve. Kísérve a szerzőt fáradságos, de épen nem fárasztó munkájában, föltárul előttünk az egész nyelvújítás.

Tudás és buzgóság, különködés és ügyetlenség, szükség és nagy-képűsködés mind együtt munkál nyelvünk újítására. Így zökken ki

azután a természetes, a nyelv életében egyretartó újítás, a rendes kerékvágásból és válik szinte forradalmivá.

De e krónika nemcsak arról beszél, hogyan keletkeztek az új szók, hanem azt is föltárja, mily sokat elfogadtunk közülök, hogy mily hiábavaló volt a küzdelem sokak ellen, mert élnek ma is, — sőt nem is tudjuk róluk, hogy csak alig száz, vagy ötven évesek. Ez a tény az, melyet a nyelvújítás legnagyobb érdeme gyanánt hirdetnek. Vajjon valódi érdem-e ez? Kétségtelen, hogy a műveltségnek az a hatalmas áradata, mely a XVIII. század végén és XIX. század elején egész Európát elárasztotta, sok új fogalmat szült.

Az új fogalmakra azonban nem mindig kellene új szók. A meglevők sokszor a jelentés bővítésével vagy szűkítésével vagy egy-egy metaforával vagy átvittel igen alkalmasakká lesznek az új fogalmak kifejezésére. Ebből tehát nem magyarázhatjuk ki a nyelvújítás oly rohamos elharapózását, mint azt nálunk tapasztaltuk. Inkább magyarázza már az, hogy irodalmunk újabb fejlődésében nem kapcsolódik szorosán a régiebbhez. E kapcsolódás hiánya szülte első sorban a nyelvújítást. Szűknek, szegénynek és idegen szókkal elesűfítottnek találták nyelvünket éppen akkor, mikor oly sok új fogalom várt megnevezésre. Ebből már igazi szükség támad a nyelvújításra. S ha még ehhez idegen irodalmak példája és az a hamis elv járúl, hogy minden szabad, a mi szép, — bekövetkezik a forradalom a nyelvújítás terén. A forradalom pedig első sorban rombol. Bátran állíthatjuk tehát, hogy mindaz a sok szó, melyet a nyelvújításnak köszönünk, csak talán fele részében gazdagítása nyelvünknek. A *Nyelvtörténeti Szótár*, ha csak találomra vetjük is össze Szily szótárával, meggyőz erről. Alaposabb összevetés bizonyosan még világosabbá tenné előttünk, hogy a nyelvújításnak ma már általánosan használt szavaiból még felénél is kevesebbre volt igazán szükségünk. Így az a nagy érdem meglehetősen leebb száll.

De vajjon a nyelvújításnak miért csak krónikája, és miért nem története e mű? Száz évvel vagyunk már túl a nyelvújításon. De annak a nagy mozgalomnak hullámverései még maig sem simúltak el egészen. Korántsem érezzük ugyan oly erősen, mint a múlt század elején, mikor a nyelvért vívott harcok zaja töltötte be az országot, vagy mint a hetvenes—nyolczvanas években, mikor az ortologia villogtatta diadalmas fegyvereit; de azért van küzdelem ma is. Az ortologia nem volt oly szerencsés, mint a neologia, mely szinte föltétlen diadalmat aratott az Akadémia megalapításakor. Az ortologia diadalma ma sem teljes; sőt sokan azt is kétségbe vonják, vajjon aratott e egyáltalán diadalt.

Ily körülmények között nem csodálhatjuk, hogy a nyelvújítás nagy küzdelmének története még nincs megírva. De van ennek más oka is: a nyelvújítás küzdelmeiről való tudásunk nem teljes, és nagyon

egyoldalú. Szily könyve rendkívül bővíti ugyan abbeli tudásunkat, hogy egy-egy szó mikor és hogyan született; de nem ismerünk még minden adatot, melyek e harez külső történetének megvilágosítására szükségesek. Elég, ha e tekintetben csak azt említem meg, hogy az ortologusokat nagy részt ma is Kazinczy szemével nézzük és ítéljük meg. Sőt bizonyos idegesség fog el sokakat akkor, ha a kutatás abban az irányban halad, mely az objektív ítélest segíti elő. Takács Sándor tanulmányain (Kath. Szemle, IV. V.) és Balassa József kiadásain (Mondolat, Felelet a Mondolatra) kívül csak Szarvas néhány régebbi cikkelye áll e tekintetben rendelkezésünkre. E munkára kellene a Csereiek és a Szalárdiak. Csak ezután lehetne arra gondolnunk, hogy a nyelvújítás történetét megírja valaki. Addig az ilyen krónikákkal kell megelégednünk. Szívesen meg is elégszünk, ha az a krónika egyszerűen ilyen alapos és tanulságos lesz, mint a Szilyé. Ennek az új krónikának pedig ne az legyen föladata, hogy az új szókról nyújtsa újabb adatokat, hanem az, hogy azokat a *kifejezéseket és mondat-szerkesztéseket* szedje össze, melyek mélyebb sebet vágtak nyelvünkön egész sereg új szónál.

Dr. Kiss Ernő.

### Test és lélek.

- I. Die Seele des Menschen. Von Joh. Rehmke. Leipzig, B. G. Teubner, 1902. S. 156. Mk. 1'25.  
 II. Über die allg. Beziehungen zwischen Gehirn und Seelenleben. Von Prof. Th. Ziehen in Utrecht. Leipzig, G. A. Barth, 1902. S. 66. Mk. 1'80.

A test és lélek viszonya a philosophia egyik legrégebb s legrejtélyesebb problémája. Mi a lélek? hol és hogyan van összekapcsolva a testtel? — e kérdések ép úgy foglalkoztatták az ó-kor gondolkozóit, mint a modern psychologusokat, s ha az előbbieket ez irányban még nem jutottak tovább a legkezdetlegesebb képzeteknél, az utóbbiak se tudtak teljesen megnyugtató, teljesen elfogadható megoldást találni. Még ha a materialismust, a mely a lelket anyagi processusoknak, az agysejtek functiójának tekintti, mint tudománytalant, mint túlhaladott álláspontot számon kívül hagyjuk is, még mindig 3 fölfogással találkozunk a modern psychológiában erre vonatkozólag, u. m. a dualismus, a parallelismus és a monismus álláspontjával.

*Rehmke* a greifswaldi egyetem philos. tanára, főntezimzett művében a *dualismus* álláspontján áll: a test és lélek egymástól teljesen különböző, különmemű egyes lény, a melyek egymással causalis kapcsolatban állanak. A lélek hatása a testre kétféle lehet, vagy a potentialis energiát változtatja actualissá vagy az actualist potentialissá, s így az energián csak qualitativ és nem quantitativ változást hoz létre, vagyis a lélek ráhatása az agyvelőre nem szegi meg azt az egyetemes érvényű physikai törvényt, mely szerint az erély mennyisége állandó. *Rehmke* szerint még egy oly esetben sem, a melyben a lélek quali-

tativ agyváltozást eszközölt, mutatták azt ki, hogy e hatást testi ok idézte elő, — persze az ellenkezőt se lehet bebizonyítani! Az agyvelőnek a lélekre való hatását sem úgy kell fölfognunk, hogy az erélyesökkenéssel jár; így áll a dolog, ha test hat testre, de a lélek, mint immaterialis lény, nem bír, s nem bírhat energiával, s így nem vehet át az agyvelőtől energiát. A lélek egyszerű, elenyészhetetlen lény, melynek a tudat elveszíthetetlen határozományát képezi, úgy hogy lélek és tudat azonos; tudattalan képzet vagy tudattalan akarat: üres, jelentés nélküli szavak. Az akarat tudatvonatkozás; az akarásnál a lélek, mint causalis tudat, egy még nem való, pusztán képzett változásra vonatkozik; az akarásnak szükséges előfeltétele az észrevétel, képzet és gondolkodás; éppen azért téves az a fölfogás, mely az akaratot tekintí a lélek alapvető határozományának. A lélek minden egyes részletében az agytól függ, minden egyes változása csak az agyvelő útján lehetséges; ámde, főként a materialis fölfogással szemben szükséges megjegyezni, hogy a valamitől függés még korántsem egyértelmű a valamitől való teremtéssel.

A parallelistikus elméletnek, vagy a *psycho physikai parallelismus* elvének főképviselője Wundt. Wundt szerint a testi és lelki közt szó se lehet causalis kapcsolatról, ennek úgy az egyik, mint a másik világ törvényei ellentmondanak; az oksági viszony tételének physikai oldaláról ellentmond az erély constantiájának törvénye, s viszont a szellemi folyamatoknak a materialis tüneményekre való hatása szintoly elképzelhetetlen. Lelki tény csak lelki tényből magyarázható meg s éppen azért ő két egymás mellett fennálló, de tagjaik különmeműségénél fogva egymásba soha át nem nyúló causalis sort vesz föl, t. i. a physikait vagy physiologiait és a psychikait. E parallelismust azonban se a physiologia, se a psychologia nem képes teljesen végigkísérni s a maga causalis sorát teljesen megállapítani; úgy egyik, mint másik elől eltűnnek saját láncolatuk egyes tagjai, melyeknek párhuzamos folyamatai viszont a másik oldalon találhatók meg.

A harmadik állásponthoz közeledik az *identitás-hypothesis*, melyet H. Spencer vall. Szerinte az érzet, a psychikai folyamatok főképviselője és a központi idegrendszer materialis izgalma, ugyanazon változás belső és külső oldala. Ezzel rokon álláspontot foglal el Böhm Károly kolozsvári egy. tanár is: „A valóság (mondja) az öntudat tényleges adatai szerint 2 sort tüntet föl: az érzéki (mozgási) s a jelentő (gondolkodási) képek sorozatát. E kettőnek egysége a való ember: magukban sem az egyik, sem a másik nincsen, csak a szemléltre nézve esnek szét, de úgy, hogy folyton összeolvadnak concret egységgé. Az ember minden tevékenysége ez egységnek kifejezése.“ (Az ember és világa. II. rész, 10., 19. lap.)

Sokkal egyszerűbb, tisztább, de egyúttal merészebb ennél Ziehen elmélete. Ziehen abból az ismeret elméleti alapvető tényből indul ki, hogy számukra csak egyetlenegy folyamat, t. i. a psychikai van adva:

érzetek és ezekből levezetett képzetek, ilyformán a materialis tárgyak elimináltatván, a kettő közti viszony minden nehézsége megszűnik. Ha számunkra csupán lelki folyamat van adva, nem látjuk be, hogyan lehetne valami egészen másnemű t. i. materialis dologról képzetet alkotnunk. Mi nem léphetünk ki a pszichikai tünemények köréből! Ha minden pszichikaihoz ismét egy okot képzelünk, ez megint csak pszichikai lehet. Így hát kénytelenek vagyunk a pszichika körében maradni; éppen azért ezt az *idealistikus* elméletet *immanens bölesészetnek* is nevezték. Ziehen tagadja, hogy érzeteink székhelye a nagy agykéreg volna; érzeteink és képzeink kvalitása érzéki szerveinkből s még inkább az agykéregtől függ, de érzeteink egyetlen helye künn a világban van.

Mint látjuk, Rehmke és Ziehen elmélete homlokegyenest ellenkezik egymással. Rehmke metaphysikai, Ziehen ismeretelméleti alapon áll; Rehmke ontologiai fejtegetésekből indul ki s így igyekszik a lélek lényegét megállapítani; Ziehen számára minden, a mi létezik, csak mint a tudat ténye, actusa létezik, ezenkívül nincsen számára hely, s ehhez képest Ziehen elejti a *magánvaló* fogalmát. Rehmke causális viszonyt lát test és lélek közt, a mit a legtöbb modern psychologus és physiologus perhorrescal; Ziehen szerint ilyen viszonyról niucs szó, mert számukra csak érzet és képzet van adva. Rehmke megtámadja a psychológiának azt a modern irányját, mely *Psychologie ohne Seele* név alatt ismeretes, s a mely csak egyes lelki tüneményeket, actusokat ismer a fölöttük álló lélek nélkül; Ziehen viszont csak egyes érzetet és képzetet ismer. Rehmke műve elvont, kissé nehézkes, dialektikai jellegű fejtegetés; főczélja, hogy a tapasztalattal szemben a psychologia terén a metaphysika jogosultságát kimutassa; szerinte a lelki életről sohasem lesz lehetséges tiszta ismeretet szereznünk, ha előbb azzal a kérdéssel tisztába nem jövünk, hogy mi a lélek! Ziehen műve könnyed, világos előadású, a kérdés történeti oldalát is teljesen megvilágítja előttünk s bőven el van látva jegyzetekkel.

A Rehmke álláspontja, bár a tudomány napról-napra jobban szorongatja, még mindig nem veszítette el jogosultságát; viszont a Ziehen fölfogása — minden tetszetősége mellett is — még nem eléggé szilárd, minden részletében kidolgozott. De hát e kérdésekben ne is várjunk absolut bizonyosságot; elég, ha többé-kevésbé elfogadható hypothesisekre találunk!

Rácz Lajos.

### A pápaság egyetemes története.

Irta Goyau György. Francziából fordította Kubinyi Viktor. Budapest. Stephaneum nyomdája, 1900. 80. IV, 232 l.

A fordító nagyszerű panorámának mondja a római franczia iskola egykori jeles tagjának, Goyau Györgynek e művét, mely nagyszerű festményhez hasonlóan, pompás színekben eleveníti meg előttünk a pápaság történetét. E könyv felöleli az egész kereszténység történetét



az első apostol-fejedelemtől XIII. Leóig s írója alapos készültséggel bíró bölcseletű ítéletével ismertet meg azon jótékony hatással, melyet a pápaság a népek anyagi és erkölcsi érdekeire gyakorolt.

Hogy Róma Romulustól XIII. Leóig sem veszített jelentőségéből, ez a „szegény galileai“ szent Péter érdeme. Az ő választása okozta, hogy Róma nemcsak a pogány ó-korban, hanem a kereszténység alatt is a világ középpontja, „örök város“ maradt. A fiatal Egyház a népvándorlás idejében s azután is századokon át valóságos ápoló dajkája volt Rómának; az örök várost a nyomortól négy évszázadon át „az apostol birtokai“ mentették meg. Az egész földkerekség megtérítésére Rómát kiinduló ponttá azonban VII. Gergely pápa tette, ki „leteszi a Propaganda alapkövét, hogy miként a régi Róma a háborúk sorsát intézte, úgy az új Róma a szellemi, erkölcsi hódítás munkáját vezesse és irányítsa.“ (29 - 30. l.)

Új korszakot alkot a nyolczadik század. A Karolingok Róma birtoklását a pápákra ruházzák, mi által az Egyház a római világhatalom jogos örökösévé lett. A pápaság ezáltal a byzancezi császársággal szemben mintegy különálló birodalmat alkotott, mely az ellentétes közművelődési áramlatok között is fennmaradt telve életerővel. A X. és XI. században komoly veszély fenyegette az Egyházat, midőn „a világi fejedelmek a zsarnok szerepében tetszelegtek s az egyházi fejedelmek készségesen meghajoltak előttük“. A világiak túlkapasainak megszüntetésére a nagyeszű Hildebrand (VII. Gergely) lépett fel erélyesen. A pápaság rövid időre a világ urává lett; a pápák még a királyokkal szemben is híven gyakorolták kötelességüket és jogaikat. A köz- és magánjog értelmezői és védői a pápák voltak s legfőbb békebírói tisztüket a világ is elismerte.

Nevezetes fordulópont a Hohenstaufok kora. Az „unus Petrus, unus Caesar!“ eszme ellenében egyedül a pápaság őrizte meg nemzetközi jellegét, míg a császárság helyi érdekű hatalommá olvad össze. A hosszas viszálykodás eredménye az lett, hogy Róma és a német birodalom egymást ellenségeknek tekintették. Németország ezután azon törekvésben keres vigasztalást, hogy a világnak legalább egyik felét elszakítsa a pápától.

VIII. Bonifác után a pápaság tekintélye egyre hanyatlott. A francia király, Szép Fülöp által sugalmazott új elv, mely szerint a földön egyedül Isten áll a király fölött, csakhamar érvényre emelkedett s így a népek és uralkodók a pápákat nem tekintettek többé függetleneknek. A konstanciái zsinatra egybegyűlt atyák közt lábrakapott jelszó: „Concilium est supra papam“ két évszázadon át kísértett a pápaság intézménye körül, mely ha megvalósul, akkor az Egyház az egyes pártok játékszerévé süllyed.

A XVI. században a pápaság a világtörténelemnek egyik fordulópontján állott, a mikor világszerte visszhangzott a reformáció. Ez időben, Goyau szavai szerint „a római udvar élte világát“ és

előszeretettel kaczerkódott az újból feléledt pogánysággal...“ (138. l.) A tridentí zsinat történetéből azonban, mint a pápák munkásságának hű tükréből láthatjuk, mint emelkedett ki a pápaság a nézeteltérések zúr-zavarából s mint lett czéltudatosan működő hatalommá Midőn kitűnt, hogy a Nyugot nagyrésze különvált a római Egyháztól, a pápák az újvilág missióiban kerestek maguknak vigasztalást.

A XVII. és XVIII. század politikájának már hű képét rajzolhatjuk, a nélkül, hogy a pápaságnak még csak a nevét is említenünk kellene s csak a XIX. században kezd a pápaság ismét Európa színpadán szerepelni. A vatikáni zsinattal a szentszék kinyilvánítja és érvényre juttatja függetlenségét az államokkal szemben s Mazzini ábrándja, ki a pápakirálylyal a pápaáldozárt is meg akarta semmisíteni, nem valósult egészen. A történelem azon tanúlságot hagyja, hogy „a pápák voltaképen 1870. óta, a mióta uralkodói terheiktől megszabadultak, nyertek elegendő időt és szabadságot arra, hogy mint a világ kormányzói érvényesüljenek“ (210. l.)

Ennyiben adhatunk röviden számot Goyau könyvéről, kinek jeles történetírói tehetségéről egyébiránt a német irodalomban is dícsérettel fogadott újabb munkája: „L' Allemagne religieuse“, „Le Protestantisme“ is bizonyoságot tesz. Itt bemutatott munkája irányánál fogva természetesen kizárólag „a catholicismust szolgálja“ (III. l.) s a pápaság történetéről elterjedt „ferde felfogás“ ellen harszol. Mint ilyen nem ment az egyoldalúságtól és elfogultságtól sem. Így pl. a napisajtó megítélésében határozottan túlzásra ragadtatja magát, midőn azt hatalmával visszélése miatt általánosságban elítéli. „Ez a sajtó — úgy mond — mindenbe beleártja magát s míg önhitt becsúgyában magasra emelkedik, hogy a közerkölcs védelmére keljen, addig szorgalmas vakond módjára minden szennyt és undokságot előhoz a föld gyomrából“. (74. l.)

Kubinyi Viktor fordítása magyaros és lendületes. H. I.

## KÜLÖNFÉLÉK.

### A főiskolák statisztikája.

A Strassburgban, Trübner kiadásában megjelenő *Minerva* legutóbbi megjelent kötetének (XI. évfolyam) adatait a világ összes főiskolájának népességéről, óhajtanók az alábbiakban ismertetni. Legutóbbi kötetében a tudományos világ ez almanachja az 1901—902. tanévről szól, adatai az 1900—901. tanév *téli* szakáról valók többnyire. Magyarország tudományos egyletei és intézményei koránt sincsenek azzal a pontossággal tárgyalva, mint a többi államokéi, mégis, bár hiányosak, nagyon tanúlságosak.

186 egyetem közül, népességre első helyen van az idén is a párisi 12.171 hallgatóval, második a berlini 12.063 hallgatóval (a legutóbbi kimutatásban 10.827 volt), kik közül immatrikulált, vagyis rendes hallgató 6321, a nyári félévben 10.523 hallgatója volt, közte 5431 r. hallgató, harmadik a kairói Azhar főiskola 9060 hallgatóval, negyedik a bécsi egyetem (1901. nyári félévben) 6009 hallgatóval, kik közül 4810 rendes hallgató, ötödik volt a legutóbbi kimutatásban a madridi és hatodik a nápolyi egyetem, utánuk következett hetediknek a budapesti 5048 hallgatóval akkor, most azonban a „Minerva“ nyomán konstatálandó, hogy a *budapesti egyetem az ötödik helyet* foglalja el 5661 hallgatóval, köztük 5108 rendes hallgatóval. Tehát a budapesti egyetemnek a tavalyi tanév téli szemeszterében több rendes hallgatója volt, mint a bécsi egyetemnek ugyanazon tanév nyári félévében. Hatodik helyen áll a nápolyi egyetem a maga 5165 hallgatójával, hetedik a madridi 5118 hallgatóval, nyolczadik a moszkvai 4483 hallgatóval, kilenczedik a müncheni 4414 hallgatóval, tizedik a new-yorki 4333 hallgatóval, tizenegyedik a bukaresti, mely valóban óriási szaporodást mutat, mert a tavaly harminczadik helyen állott 2296 hallgatóval, most előre tört a tizedik helyre 4314 hallgatóval, — ha helyesek az adatok, mert onnan az adatok is elbalkánosodva: nagyítva, vagy kicsinyítve kerülnek ki a számok, elferdítve a tények. Tagadhatatlan azonban, hogy a bukaresti egyetem számban jól gyarapodott. Tizenkettedik a cambridgei Amerikában 4288 hallgatóval. Következik Lipese 3763 hallgatóval, tizenegyedik Ann Arbor Amerika Michigan államában 3712 hallgatóval, tizenötödik Szent-Pétervár 3613 hallgatóval, tizenhatodik Oxford 3499 hallgatóval, tizennyolczadik a prágai cseh egyetem 3224 hallgatóval, közte 2718 rendes, tizenkilenczedik a csikágói egyetem 3183 hallgatóval, huszonegyedik Athen mintegy 3000 hallgatóval, huszonkettedik a Cambridge, Angliában, 2985 hallgatóval, huszonharmadik a tokiói japán egyetem 2908 hallgatóval. Ez a japán egyetem nagyon szépen fejlődik, összeköttetést keres a világ valamennyi nagyobb egyetemével; két magyar egyetemnek is küldi kiadványait, melyek német nyelven jelennek meg és igen derék tudományos értekezéseket tartalmaznak. Huszonnegyedik Edinburg 2800 hallgatóval, huszonhatodik Turin 2700 hallgatóval, huszonhetedik Buenos-Ayres 2665 hallgatóval, harminczkettedik Helsingfors 2495 hallgatóval, harminczharmadik Lyon 2458 hallgatóval, harmincznegyedik Róma (1898—9) 2348 hallgatóval, negyvenedik Lemberg 2060 hallgatóval, negyvenegyedik Halle 1995 hallgatóval, negyvenötödik New-York 1904 hallgatóval, ötvenedik Valencia 1728 hallgatóval, ötvenkettedik Grác 1650 hallgatóval, ötvennyolczadik a kopenhágai egyetem 1600 hallgatóval, hatvanegyedik a paduai 1471 hallgatóval, hatvankettedik Bologna (97—98) 1469 hallgatóval, hatvanharmadik Boston 1450 hallgatóval, hatvanegyedik Washington 1433, hatvanötödik Heidelberg

1422 hallgatóval, hatvanhatodik Göttinga 1421 hallgatóval, hatvanhetedik Krakó 1405 hallgatóval, közte a nyári félévben 1225. *Következik hatvannyolcadik helyen Kolozsvár* 1403 hallgatóval, közte 1296 rendes hallgatóval. Kolozsvár a tavalyi kimutatásban még csak a *kilenczvenhetedik* helyen állott, népesség tekintetében most a krakói és a krisztiániai egyetem közt van. Ha az 1901—2. jelenlegi tanév első félévének, vagyis a téli félévnek adatait vesszük, a kolozsvári egyetemnek 1592 hallgatója volt. Ezzel a számmal a „Minerva“ szóban levő kötetében közölt adatok alapján a kolozsvári egyetem hallgatóinak népességét tekintve, a felsorolt 179 egyetem közt *58-dik helyen áll*, népessége egyenlő a kopenhágai egyetemnek tavalyi első félévi népességéhez.

Hetvenedik helyen Palermó áll, mintegy 1400 hallgatóval, hetvenhetedik helyen a prágai német egyetem 1343 hallgatóval, nyolczvanharmadik a strassburgi egyetem 1242 hallgatóval, nyolczvanhatodik a hajdan oly híres szalamankai egyetem mintegy 1200 hallgatóval, nyolczvanhetedik a genfi egyetem 1151 hallgatóval, közte 819 rendes h., kilenczvenkettedik a varsói egyetem 1122 hallgatóval, kilenczvenhetedik a brüsszeli szabad egyetem 1060 hallgatóval, kilenczvennyolczadik Rennes 1057 hallgatóval, századik helyen Nancyt látjuk 1034 hallgatóval, utána következik Innsbruck 1032 hallgatóval. Százhatodik helyen áll a santiagoi (Chile) egyetem, 1000-en felül való hallgatójával, százkilenczedik Amsterdam (városi egyetem) 975 hallgatóval, száztizenharmadik Zürich 901 hallgatóval, száztizenhatodik Kazán 859 hallgatóval, száztizennyolczadik helyen áll a zágrábi 829 hallgatóval, közte 730 rendes. Százhuszonnegyedik Jena 738, százhuszonnyolczadik Bazel 695 hallgatóval, százharminczegyedik az odesszai orosz egyetem 675 hallgatóval, százharminckilenczedik Florenz 602 hallgatóval, száznegyvenötödik a csernoviczi osztrák egyetem, mely szintén 6 felsége nevét jogosított viselni, mint a kolozsvári. Száznegyvenhatodik a szófiai 483 hallgatóval, százötvenedik a jászvásári (Jassy) 420 hallgatóval, százötvenedik a belgrádi 377 hallgatóval, százötvenharmadik a kiotoi, a második japán egyetem 363 hallgatóval, százhatvanadik helyen áll 316 hallgatóval az adelaidei ausztráliai egyetem, mely egy idős a kolozsvári egyetemmel. Százhetvenkettedik a marseillei egyetem 174 hallgatóval, százhetvenkilenczedik — utolsó a ferrarai egyetem 109 hallgatójával, közte 106 rendes hallgatóval.

A felsorolt egyetemek közül hiányzik a londoni. Ennek oka az, hogy az egyetem most 24 külön főiskolából áll, melyek együttvéve képezik az University of London-t.

Műegyetem 53 van. Népességre első köztük Glasgow 4587 hallgatóval, második Berlin 4441 hallgatóval, közte 3157 rendes, harmadik a müncheni 2480 hallgatóval, negyedik a bécsi 2250 hallgatóval, ötödik a budapesti 1825 hallgatóval, hatodik a rigai politechnikum

1770 hallgatóval, tizedik a zürichi (1899/900.) 1456 hallgatóval) tizenkettedik a prágai cseh főiskola 1277 hallgatóval, tizennegyedik Szent-Pétervár 1100 hallgatóval, tizenhatodik a moszkvai 1002 hallgatóval, 17-ik a szentpétervári útéptítő- és vízbenépitésre képező intézet 863 hallgatóval, 20-ik a londoni 779-el, közte 592 este tanuló, 29-ik Páris 472, 35-ik Szt.-Pétervár polgári mérnökképző 353 hallgatóval, 34-ik Helsingfors 372 hallg., 39-ik Szt.-Pétervár, elektroteknikai intézet 300 hallg., 44-ik Nápoly 210, 49-ik Lyon 98, 50-ik Madrid 80, 53-ik Marseille 30 hallgatóval.

Az akadémiák, önálló fakultások közt 186 között első a párisi művészeti iskola 2000 hallgatóval, 5-ik a bombayi Szt.-Xaver kollegium 1450 hallg., 15-ik a kalkuttai Madras-College 925 hallgatóval, 33-ik a párisi politikai tudományokat tanító szabad iskola 600 hallgatóval, 36-ik a római Coll. de propaganda fide 520 hallg., 65-ik a *debreczeni* ev. ref. főiskola 319 hallg., 66-ik a lissaboni orvos sebész iskola, 71-ik az eperjesi evang. theol. és jogakadémia 256 hallg., 75-ik a szentpétervári papképző 242 hallgatóval, 74-ik a nantesi orvos gyógyszerész iskola, 75-ik a hibásan *Pressburgnak* elferdített *pozsonyi* jogakadémia 242 hallgatóval, 82-ik a madridi magasabb építő-iskola 223 hallgatóval, 83-ik a hibásan *Grosswardcinná* ferdített *Nagyvárad* jogakadémiája 222 hallgatóval, 87-ik a moszkvai papképző 212 hallgatóval, 88-ik a *Kaschaura* ferdített *Kassa* jogakadémiája 201 hallgatóval, 100-ik a római női főiskola 165 hallgatóval, 108-ik a firenzei női főiskola 152 hallgatóval, 112-ik a sárospataki ev. teol. és jogakadémia, 114-ik a *Fünfkirchennek* rosszús elnevezett, de tudományos műhöz illő alaposággal csakis *Pécsnek* nevezhető város jogakadémiája 145 hallgatóval, 115-ik a san santiagoi (Chile) pedagógiai intézet, a kecskeméti jogakadémia 120-iknak jutott 120 hallgatójával, vele egyenlő népesség tekintetében az indiai Cuttak college je és Anglia Wales tartományában levő Lampeter város Szt. Dávid kollegiuma, mely összeköttetésben áll az oxfordi és cambridgei egyetemmel, 139-ik a sorban a kalkuttai örmény kollegium (Armenian Coll.) 140-ik a tudományos szempontból menthetetlen felületességgel hibásan *Erlaunak* elnevezett Eger jogakadémiája 95 hallgatóval, 158-ik a stockholmi fogorvosi intézet 65 hallgatóval, de ki ne hagyjuk a 155-ik helyre jutott bpesti rabbiképző intézete 67 hallgatóval, 168-ik a bécsi Pazmaneum 40–50 hallgatóval, 169-ik a bpesti evang. teológiai akadémia 44 hallgatóval, a kolozsvári hasonló intézet még mindig nem jutott be a statisztikába, utolsó a triesti kereskedelmi főiskola 14 hallgatóval.

A gazdasági intézetek közt 43 között első a nancy-i erdőmivelési akadémia 1886 hallgatóval, 10-ik a selmeczi (világért sem Schemnitz, ez tudatlanságra valló elnevezés) bányász és erdőszeti akadémia 263 hallg., 20-ik a magyaróvári gazdasági akadémia, 24-ik a keszthelyi gazdasági tanintézet, 29-ik a hohenheimi egykor oly híres gazdasági

int., 34-ik a volt kolozsmonostori, de most már kolozsvári gazdasági tanintézet 80, melyet megelőz 32-iknek a debreczeni gazd. tanintézet 97 hallgatójával.

Az állatorvosi tanintézetek közt 23 közül első a berlini 486 hallgatóval, második a kazáni orosz intézet 452 hallgatóval, harmadik a budapesti főiskola 384 hallgatóval, negyedik a madridi 344, ötödik a bécsi 305 hallgatóval.

Ezekből a számokból bizalmat és okulást kaphatunk arra, hogy felsőbb tanintézeteinket népesség és fejlődés tekintetében, nemzetközi mértékkel is mérve, nagyon számbaveendőnek tarthassuk. A mi természetesen arra adjon impulzust, hogy ezek tovább fejlesztésének folynia kell. Az eredmény, külső hatásában is, főként egy ennél teljesebb képet nyújtó kimutatásból hazánkra nézve a külföld előtt büszkeségünkre lehet.

*Gyalui Farkas.*

**Kéziratok a gr. Kemény-féle gerendi kastélyból.** 1857 nyarán szállították el a *gerendi* kastélyból azt a nagybecsű könyv- és kéziratgyűjteményt, melyet egykori tulajdonosa gr. *Kemény József* végrendeletileg az alapítandó Erdélyi Múzeumnak ajándékozott. Azóta a gerendi kastély két gazdát cserélt s az ez év ápr. havában tartott árverezés alkalmával nagy alapítónknak a kastélyban maradt családi íratok is napfényre kerültek s avatatlan kezek által kiselejtezve, maculatura-papíros gyanánt eladattak. Az EME könyvtára igazgatója dr. Erdélyi Pál értesülve az esetről, kiküldte a könyvtár segédőrt, Szádeczky Bélát Gerendre, hogy az íratok sorsa felől tájékozást szerezzen s a mennyire lehet, azokat az Erd. Múzeum könyvtára számára megszerezze.

Akkor már a kiselejtezés s az íratok eladása megtörtént, de szerencsés véletlen, hogy azok nagy részét Torda-Aranyosmegye kir. tanfelügyelője visszaváltotta a gerendi boltostól, melyek így — mint arról a kiküldött személyesen is meggyőződött — Tordára, Téglás István kir. tanfelügyelő úr birtokába kerültek. A kiküldött feljuthatott a kastély padlására is, honnan az íratok a boltoshoz kerültek. Itt por és lom közül még íratokat válogatott ki s ezt és a boltosnál maradt anyag kiválogatott értékes részét az Erd. Múzeum számára magával is hozta. Ezzel s a később Nagy Gábor gerendi körjegyző és Páll Bálint tanító által beküldött anyaggal — kik az íratok megszerzésében a legnagyobb készséggel segítettek — mintegy 317 darabbal gyarapodott az Erd. Múzeum kéziratára.

Az íratok többnyire 1750—1850 között keltek s nagy részük inkább viszonylagos értékű, mint pl. a Kemény-család gazdasági följegyzései, konvencziós-levelei; nyugtatványok, számlák s egyéb följegyzések. De ezek között is nem egy van művelődéstörténeti értékű. Ilyenek azok a számlák, bevásárlási jegyzékek, melyek a különféle árúk árait s a használati cikkek neveit tüntetik fel. A gazdasági íratok között kiváló érdekek főként a konvencziós-levelek. Érdekes az a

becsús levél, mely a XIX. század elejéről egy urasági kocsis ingóságait sorolja fel becsértékével együtt. Ilyen az a XIX. sz. elején kelt irat, melyben a patronus Kemény József a sós-szt.-mártoni r. kath. ecclesia papjának elősorolja stolaris functio-it s megszabja az érték járó stólat is.

Vannak az iratok között felség-folyamodványok, többnyire birtok és peres ügyekben, van Kemény Józsefnek egy a guberniumhoz intézett, latin nyelven írt kérvénye, melyre a válasz magyarul szól.

Néhány érdekes irat pedig nagy alapítónknak s családjának életére vonatkozó becses följegyzést foglal magában. Legérdekesebb ezek között az a „testamentaria dispositio“, melyet a gyulafehérvári káptalan állított ki 1822-ben s melyben Kemény Farkas az apa fiát, Józsefet jóformán kitagadja örökségéből. Van az iratok között végül egy füzetnyi recept-gyűjtemény s néhány régi nyomtatvány is.

Az egész anyag tehát együtt véve absolut értékkel is bír, de az Erdélyi Múzeumra kétszeresen becses, mert az irattárában őrzött Kemény-féle gyűjtemény kiegészítő részei.

**Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel** a konstanci zsinattól a mohácsi vészig. *Fraknói Vilmos* ezen című könyve (Bpest. Szt.-István-Társulat 1902. 8°. 489. l.) hazánk történetének egyik legérdekesebb s legváltozatosabb korát új szempontból, egyháztörténeti szempontból mutatja. A szerencsés kezű tudós főpap, ki egyébiránt épen e korszak specialis történetírója, becses munkával ajándékozta meg történet-irodalmunkat a jelen alkalommal is; könyvét az érdeklődő közönség is élvezettel fogja olvasni.

A könyvet Zsigmond király viszonyának a pápasághoz való rajzolásával kezdi, mely épen a konstanci zsinatot követő időktől fogva (1418.) a gyakori összeköttetések következtében sok tanulságos részletet tartalmaz; a huszitizmus mozgalmi, melyek hazánkat is érintették s melyek Zsigmondot, mint egyuttal német császárt sokszor foglalkoztatták, — a magyar történelem szempontjából is figyelembe veendő; majd később Magyarország állásfoglalása az elég sűrűn feltűnedező ellenpápák korában a pápai székhez, valamint a pápák viszonya a megválasztott, de kezdetben nem általánosan elismert magyar királyokhoz (Albert, I. Ulászló és Erzsébet stb.) mind élénken tűnnek elő Fraknói könyvéből. A szerencsétlen várnai csatában ő is esküszegést lát Ulászló részéről, csak hogy az esküszegést nem azáltal követte el, hogy a törökök ellen hadat indított, hanem azáltal, hogy vele békét kötött. Ulászló t. i. 1444. ápr. közepe táján Cesarini Julián legatus kezeibe oly értelmű esküt tett le, hogy „a nyár folyamán ő maga, az ország zászlós uraival és főrendeivel hatalmas sereget vezet a hitetlen törökök ellen;“ s midőn a nyár elején Murad szultán követei megjelentek az udvarnál és nagyon kedvező békefeltételekkel állottak elő, — a biboros ellenkezése daczára: Ulászló, Hunyadi János és más főurak tanácsából

békét kötött velük, melyre mindkét fél megesküdüött. Ezt a békekötést azonban, mint ismeretes, nem tartották meg, azért, mert a török nem tartotta be a békepontokat. Az utóbbi esetben tehát Fraknói szerint, nem fog fenn esküszegés, mert a töröktől be nem tartott békepontok Ulászló esküjét ipso facto érvénytelenítették, de esküszegés van abban a tényben, hogy a király a törökkel egyáltalában békét kötött.

Rendkívül érdekes fejezetekben mutatja be Hunyadi Jánosnak a pápákhoz való viszonyát, valamint Mátyásnak egyházpolitikai működését, mely utóbbiról részletes képet nyújt. Szomorú azonban a Mátyást követő korszak, az általános hanyatlás és pusztulás korának a képe, midőn a királyi tekintély hanyatlása következtében beállott pártviszályok a fő- és köznemesség között csak az ország süllyedését vonták maguk után, midőn az uszoráskodás aranykorát élte, a főurak és főpapok csak saját érdekeikre tekintettek, midőn tehát elkerülhetetlen lehetett az olyan hajbakapási jelenet, mely Frangepán és Szalkay primás közt lejátszódott, — a mi mindenesetre jellemző. A pápák mindig rokonszenvvel voltak Magyarország iránt, melynek egyik bizonyítéka többek között a mohácsi veszedelmet megelőző néhány esztendő, mikor az ország végvárait és zsoldosait nagyrészt pápai pénz tartotta fenn.

I. I.

## Erdélyi Múzeum-Egylet.

### I.

Az E. M. E. ig. választmánya f. hó 7-én *dr. Purjesz* Zsigmond elnöklete alatt tartott ülésén előkészítette a május 25-én d. e. 11 órakor a városháza üléstermében tartandó évi közgyűlést s megállapította a tárgysorozatot. A Kovács Sámuel ballada-pályázat eredményét áttette a bölcs. nyelv- és tört. szakosztályhoz megbíráltatás végett. *Dr. Papp* Árpád brassai ügyvédnek egy ritka értékes könyvért, *Takács* Endre MÁV. főkalauznak a kolozsvári fésűs ezéh ládájáért és két jegyzőkönyvéért köszönetet szavazott s a folyóügyek hosszú sorozatát intézte el.

### II.

Az E. M. E. bölcs. nyelv- és tört.-tud. szakosztálya *Szamosi* János elnöklete alatt márcz. 20. és máj. 13-án tartott ig. vál. ülésen megvizsgálta a m. é. számadásokat s előkészítette a máj. 24-én d. u. 5 órára kitűzött közgyűlés tárgysorozatát. A Kovács Sámuel ballada-pályázat bírálóiul felkérte *Éjszaki* Károly, *Csengeri* János dr. és *Versényi* György dr. tagtársakat.